

Sosyal Bilimler
Enstitüsü

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

EBÛ ABDULLAH MUHAMMED B. FÛTÛH el-HUMEYDÎ VE
TEFSÎRU GARÎBİ MÂ FÎ'S-SAHÎHAYN ADLI ESERİ

Yüksek Lisans Tezi

NESLİHAN UYANIK

İSTANBUL, 2023

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

EBÛ ABDULLAH MUHAMMED B. FÛTÛH el-HUMEYDÎ VE
TEFSÎRU GARÎBÎ MÂ FÎ'S-SAHÎHAYN ADLI ESERİ

Yüksek Lisans Tezi

NESLİHAN UYANIK

Danışman: DOÇ. DR. ATAULLAH ŞAHYAR

İSTANBUL, 2023

ÖZET

EBÛ ABDULLAH MUHAMMED B. FÛTÛH el-HUMEYDÎ VE *TEFSÎRU GARÎBÎ MÂ FÎ'S-SAHÎHAYN* ADLI ESERİ

Garîbü'l-hadis ilmi alanında hicrî dördüncü asra kadar tüm hadis kitaplarında geçen garîb lafızları ele alan birçok telif olmuştur. Bu asırdan sonra bu tür eserlerin yanı sıra bir veya birkaç hadis mecmuasında bulunan garîb kelimeleri/cümle yapılarını ele alan hadis sözlükleri de kaleme alınmaya başlanmıştır. Bunlardan bir tanesi de Endülüslü hadis âlimi Muhammed b. Fütûh el-Humeydî'nin (ö. 488/1095) *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn* adlı eseridir. Bu eserini daha önce kaleme aldığı *el-Cem' beyne's-Sahîhayn* adlı eserindeki garîb kelimeleri ve ifadeleri açıklamak üzere ele almıştır. Eserlerin isminden de anlaşılacağı üzere çalışma *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'deki garîb lafızları açıklamayı hedeflemiştir. Dolayısıyla tezde, bahsi geçen eser ve müellifi hakkında çok yönlü bir çalışma yapılması amaçlanmıştır.

Humeydî eserinde hadislerin senedine ve metnine yer vermemiş, sadece garîb olarak tespit ettiği kelimeyi veya bölümü açıklamıştır. Garîb lafızları açıklarken âyet, hadis, şiir ve mesel gibi metinler ile istişhâd eden Humeydî, bazı kısımlarda sarf ve nahiv açısından tahlil yapmış, gerekli gördüğünde hadisleri şerh edercesine açıklamış, yer yer hadis usulüne, fıkha, kelama dair açıklamalarda bulunmuştur. Alfabetik olmayan eserde kelimelerin sahâbî müsnedleri adı altında açıklanması *Sahîhayn* okuyucusu için kelimeleri bulmayı zorlaştırsa da eserin ilk neşrindeki muhakkikin hazırladığı fihrist bu durumu kolaylaştırmıştır. Eser garîbü'l-hadîse dair eserler arasında çok meşhur olmamasına rağmen kendinden sonra yazılan bazı sözlük ve bu alandaki çalışmalara kaynaklık etmiştir.

Anahtar Kelimeler: el-Humeydî, garîbü'l-hadîs, garîb lafız, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*.

ABSTRACT

ABU ABDULLAH MOHAMMAD AL-HUMAYDÎ AND HIS WORK NAMED TAFSÎR GHARÎB MAA FEE AS-SAHÎHAÎN

There have been many writings in the field of gharib al-Hadith, which dealt with the gharib phrases that have been passed in all hadith books until the fourth century. After this century, besides such works, hadith glossaries that dealt with gharib phrases/sentence in one or more hadith compilation began to be written. One of them is Tefsîru garîbi mâ fî's-Sahîhayn of the Andalusian hadith scholar Mohammad b. Futûh al-Humaydi (b. 488/1095). He wrote this work to explain the words and expressions of gharib in his work al-Cem' beyne's-Sahîhayn, which he had previously written. As can be understood from the name of the works, the study aimed to explain the gharib expressions in Sahîh Bukhârî and Sahîh Muslim. Therefore, the thesis is intended to make a multi-faceted study on the mentioned study and its author.

Humeydî did not include the isnad and matns of the hadiths in his work, but only explained the word or phrase he identified as gharib. When explaining gharib words, Humaydi, who consulted with texts such as aya, hadith, poetry and matter, was explained in some parts in terms of morphology and syntax, and when he deemed necessary, he explained the hadiths as he had been annotated and made statements about the place hadith methodology, fiqh, kalam. Although the explanation of the words in the non-alphabetic work under the name of the Companions' Musnads makes it difficult for the reader of the Sahihain to figure out the words, the fihrist prepared by the reviewer in the first publication of the work has facilitated this situation. Although the work was not famous among the works of gharib al-hadîth, yet it was a source for some dictionaries and studies in this field written afterwards.

Keywords: al-Humaydi, Gharib al-hadith, Gharib phrases, Tafsir gharib maa fee as-Sahihain.

ÖNSÖZ

Sözlük niteliği taşıyan garîbü'l-hadîs eserleri hadisçilerin hadis metinlerini doğru anlama ve yorumlama gayretlerinin bir ürünüdür. Zira hadislerin doğru ve etraflı bir şekilde anlaşılabilmesi her şeyden önce garîb lafızlarının iyi bilinmesine bağlıdır. Ayrıca hadisten doğru hüküm çıkarılabilmesi için de bütün lafızlarının iyice anlaşılması gerekir. Bu sebeple garîbü'l-hadîs eserleri hadislerde vârid olan lafızları muhtemel tashîf ve tahriften koruyup, hadisleri doğru anlamada önemli vesilelerden biridir. Elinizdeki bu çalışma beşinci yüzyılda yaşamış Endülüslü hadis, fıkıh ve târîh âlimi olan Muhammed b. Fütûh el-Humeydî'nin hayatını özellikle ilmî kişiliğini ele alıp hakkında pek çalışma yapılmamış olan ve *Sahîhayn*'daki garîb lafızları açıklama gayesiyle ele aldığı *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn* adlı eseri hakkında çok yönlü bir çalışma yapmayı, muhteva ve yöntem açısından incelemeyi amaçlamaktadır. Hem garîbü'l-hadîs alanına duyduğum ilgi hem de bu eserin etraflıca incelenmemiş olması bu müellif ve eseri tez konusu olarak seçmemi sağladı.

Garîbü'l-hadîs ilmiyle alakalı çalışma yapmak Arapça bilgisi gerektirir. Arapça öğrenmemde büyük katkıları olan ve çalıştığım eserde anlamakta güçlük çektiğim Arapça ibareleri anlama konusunda yardımına başvurduğum çok değerli hocam Öğr. Gör. Heba Othman'a şükranlarımı sunarım.

Bu tezin hazırlanmasındaki destek ve rehberliğinden dolayı danışman hocam Doç. Dr. Ataullah Şahyar'a, çalışmayı okuyup değerli görüşleriyle akademik tez yazımı konusunda ufkumuzu genişleten yönlendirmelerde bulunan jüri üyesi Prof. Dr. Kadir Demirci hocama ve tezi titizlikle okuyarak eksiklerin ve yanlışların giderilmesinde büyük katkısı olan Dr. Öğretim Üyesi Fahreddin Yıldız hocama teşekkürlerimi arz ederim. Vaktini ayırarak tezimi okuyan, düzeltmelerde bulunan değerli arkadaşım Seher Öztoprak'a ve tezin bir kısmını okuyup eksiklerimi görmemde katkıları olan dostlarım Sema Sayım ve Zehra Çelik'e teşekkürü borç bilirim.

Son olarak beni yetiştiren, maddi manevi desteklerini esirgemeyen sevgili anne ve babama, tez yazım sürecinde her daim yanımda olup yardımını eksik etmeyen ve fedakârlıklarda bulunan değerli eşim Abdülhamit Bey’e her daim müteşekkirim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	viii
TABLolar LİSTESİ.....	ix
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	x

GİRİŞ

1. Konu ve Amaç	1
2. Kaynaklar	2
3. Metot	4
4. Kavramsal Çerçeve	5
4.1. Garîb	5
4.2. Garîbü'l-hadîs	6
4.3. Garîbü'l-hadîs'in Ortaya Çıkışında Etkili Olan Sebepler	8
4.4. Garîbü'l-hadîs Literatürü	9

BİRİNCİ BÖLÜM

EBÛ ABDULLAH MUHAMMED B. FÛTÛH EL-HUMEYDÎ VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ

1. Humeydî'nin Yaşadığı Dönem'de Siyasî Durum ve Hadis İlmi	13
2. Muhammed b. Fütûh'un Hayatı	15
2.1. İsmi ve Nesebi	15
2.2. Doğumu ve Ailesi	16

2.3. Ahlâk ve Faziletleri	16
2.4. Vefatı	18
3. İlmî Kişiliği	18
3.1. İlk Tahsili	19
3.2. İlmî Seyahatleri	20
3.3. Hocaları	24
3.4. Talebeleri.....	27
3.5. Hadis İlmindeki Yeri	28
3.6. Fıkıh İlmindeki Yeri ve Mezhebi	30
4. Eserleri	30
4.1. Hadise Dair Eserleri	30
4.2. Tarihe Dair Eserleri.....	32
4.3. Edebe Dair Eserleri	32
4.4. Mevâize Dair Eserleri	33
4.5. Tasavvufa Dair Eserleri	33
4.6. Ahlâka Dair Eserleri.....	34
4.6. Akâide Dair Eserleri.....	34
4.7. Şiire Dair Eserleri.....	34

İKİNCİ BÖLÜM

TEFSÎRU GARÎBÎ MÂ Fİ'S-SAHÎHAYN'IN GENEL ÖZELLİKLERİ, YÖNTEM VE MUHTEVASI

1. Eserin Genel Özellikleri.....	37
1.1. İsmi, Müellife Nisbeti ve Telifi	37
1.2. Eserin Tertibi	38
1.3. Yazma ve Matbû Nüshaları	40
1.3.1. Matbu Nüshalardaki Hatalar	42
1.4. Kaynakları	44
1.4.1. Dil ve Edebiyat Âlimleri	44
1.4.2. Garîbü'l-hadîs Müellifleri	46
1.4.3. Diğer Kaynakları.....	51
1.5. Sonraki Döneme Kaynaklık Etmesi	52
1.6. Eser Üzerine Yapılmış Çalışmalar	53

2. Eserde Kullanılan Yöntem	54
2.1. Garîb Lafızları Seçmedeki Yöntemi	54
2.2. Farklı Rivayetleri Olan Garîb Kelimenin Doğru Vechini Seçmedeki Yöntemi.....	56
2.3. Garîb Kelimeleri Harekelemedeki Yöntemi	58
2.4. İstişhâd Yöntemi	60
2.4.1. Âyetle İstişhâd.....	61
2.4.2. Şiirle İstişhâd.....	63
2.4.3. Hadislerle İstişhâd.....	66
2.4.4. Meselle İstişhâd.....	67
2.4.5. Câhiliye Âdetleriyle Açıklama.....	69
3. Eserin Muhtevası.....	70
3.1. Kelime Anlamına Dair Açıklama.....	70
3.2. Sarf ve Nahve Dair Açıklama	75
3.3. Söz Sanatlarına Dair Açıklama	77
3.4. Kelime Tekrarları	77
3.5. Hadis Usûlü Meseleleri ve Hadis Şerhi.....	78
3.6. Diğer Bilgiler.....	80
4. Garîbü'l-Hadîs Literatürü İçindeki Yeri.....	81
5. Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn ve Sözlükler	84
SONUÇ.....	88
KAYNAKLAR	90

KISALTMALAR

b. : ibn

Bkz./bkz. : bakınız

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

H. : Hazreti

h. : hicrî

İFAV : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları

m. : miladi

nr. :numara

nşr. : neşreden

ö. (/) : ölüm (hicrî / milâdî)

s. : sayfa

s.a. : sallallahu aleyhi ve sellem

SBE : Sosyal Bilimler Enstitüsü

trc. : tercüme eden

t.y. : basım tarihi yok

vb. : ve benzeri

vd. : ve diğerleri

y.y. : yayınevi yok

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Yazım Yanlışları	42
--	----

ŞEKİLLER LİSTESİ

Harita 1: Humeydî'nin Endülüs İçindeki Rihle Güzergâhı.....21

Harita 2: Humeydî'nin Doğu'ya Rihle Güzergâhı.....23

GİRİŞ

Giriş bölümünde tezin konusu ve amacı, kaynakların değerlendirilmesi ve tezde uygulanan yöntem gibi hususlara değinildikten sonra tezin içeriğine hazırlık olması gayesiyle kavramsal çerçeve ele alınmıştır.

1. Konu ve Amaç

Hadis âlimleri hadis metinlerini doğru anlama ve yorumlama adına büyük gayret göstermiş ve bu konuyla ilgili eserler telif etmişlerdir. Garîbü'l-hadîse dair telif edilen eserler de bu tür eserlerdendir. Garîbü'l-hadîs sahasında kaleme alınmış eserlerin içeriği incelenerek bu türün öneminin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacak araştırmalara ihtiyaç vardır. Bu sebeple bu çalışmada Endülüslü hadis âlimi Ebû Abdullah el-Humeydî ve onun garîbü'l-hadîse dair eseri *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn* konu edilmiştir. Bu saikle birinci bölümde müellifin biyografisi ele alınmış; hayatı, ilmî kişiliği, hocaları ve talebeleri, ilmî seyahatleri ve eserleri üzerinden tanıtım yapılmış, hadis ilmindeki yeri ortaya konulmuştur. İkinci bölümde ise eser üzerine yoğunlaşarak eserin genel özellikleri, yöntem ve muhtevası üzerinde durulmuş, bu minvalde garîb ifadeyi ele alırken kullandığı istişhâd usulü ve bilgi kaynakları gibi hususlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca eserin diğer garîbü'l-hadîs eserleri içindeki yeri ve sahadaki diğer eserler üzerindeki etkisine de değinilmiş, bu minvalde garîbü'l-hadîs alanındaki eserlerle benzerlikleri, farklı yönleri ve *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*'ın özgün yanları ortaya konmaya çalışılmıştır. Humeydî'nin garîbü'l-hadîse dair bu eseri bir hadis sözlüğü niteliğinde olduğu için saha eserlerinin yanında referans aldığı sözlükler ve dil ve edebiyat âlimlerinden de bahsedilmiştir. Kendinden sonra etkilediği dil âlimleri ve sözlükler de tespit edilmeye çalışılmıştır.

Müellifin bu eserin tasnifindeki yöntemini anlamak için diğer eseri olan *el-Cem' beyne's-Sahîhayn* adlı eseriyle bu eser birlikte ele alınmıştır. Çünkü müellifin telif amacı bu eserdeki rivayetleri okuyanların anlamada güçlük çektiği garîb ifadeleri açıklamaktır. Bu sebeple iki eseri birlikte ele almadan sadece bu eserde yapılan inceleme özellikle rivayetlere

dönme açısından araştırmacıya güçlük çıkaracaktır. Araştırmada *Sahîhayn*'ın bizzat kendisine sadece garîb kelimelerden örnekler verirken zikri geçen hadislerin yerini zikretmek amacıyla dönülmüş, onun haricinde *Sahîhayn*'a başvurulmamıştır.

Muhammed b. Fütûh el-Humeydî akaid, tarih, edebiyat, ahlak gibi birçok alanda eser telif eden velûd bir âlim olmasının yanı sıra hadis ilmine de büyük katkıları olmuştur. Özellikle *Sahîhayn*'ı bir araya getirdiği eseri bu türün öne çıkan eserlerinden olmuştur. Ayrıca Endülüs tarihi ile ilgili araştırma yapanların ilk başvurduğu kaynaklardan biri olan *Cezvetü'l-Muktebis*'in de sahibidir. Ancak ön araştırmalar sonucunda Humeydî hakkında ülkemizde *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'ndeki madde¹ haricinde bir çalışma yapılmadığı, garîbü'l-hadîs literatüründe akademik birçok çalışmaya rağmen sadece *Sahîhayn* özelindeki garîbü'l-hadîs çalışması olan *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn* hakkında müstakil bir çalışma bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu sebeplerden dolayı ilgili müellifin ve eserinin tez konusu olarak seçilebilmesi kanaati oluşmuş ve tezde Türkçe olarak tanıtılmamış ve hakkında yeterince çalışma yapılmamış bu âlimin biyografisi tabakât ve ricâl kitaplarından hareketle araştırılmaya ve *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn* adlı eseri incelenip özgün değeri sunulmaya çalışılmıştır. Bu eseri incelerken de bu ilme nasıl bir katkıda bulunmuş olduğuna ulaşmak amacıyla eserin hadis ilmi açısından değeri tespit edilmeye çalışılmıştır.

2. Kaynaklar

Tezde araştırma boyunca hem klasik kaynaklardan hem de modern kaynak olarak zikredebileceğimiz makale, tez, kitap gibi çalışmalardan istifade edilmiştir.

Tezin giriş bölümündeki kavramsal çerçeve kısmında genel olarak hadis usulü kaynaklarına müracaat edilmiş, konuyla ilgili çağdaş ve müstakil çalışmalardan da yararlanılmıştır. Biyografi içerikli birinci bölümde ise tabakât ve ricâl kitaplarına başvurulmuştur. Bu minvalde Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *el-Ensâb*'ı, İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) *Târîhu medîneti Dimaşk*'ı, İbn Hayr'ın (ö. 575/1179) *Fehrese*'si, İbn Beşküval'ın (ö. 578/1183) *es-Sıla*, Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-üdebâ*, İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-'a'yân*, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *el-'İber*, Siyeru a'lâmi'n-nübelâ ve *Tezkiratü'l-huffâz*, Safedî'nin (ö. 764/1363) *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, İbn Kesir'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye*, İbn Nâsirüddin'in (ö. 842/1438) *Tavzîhu'l-Müştebih*, İbn Tağrıberdî'nin

¹ Bkz. Ahmet Yücel, "HUMEYDÎ, Muhammed b. Fütûh", DİA, XVIII, 358.

(ö. 874/1470) *en-Nücümü'z-zâhire*, Taşköprizâde'nin (ö. 968/1561) *Miftâhu's-sa'âde*, Makkarî'nin (ö. 1041/1632) *Nefhu't-tîb*, Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-zunûn*, İbnü'l-İmâd'ın (ö. 1089/1679) *Şezerât*, Kettânî'nin (ö. 1927) *er-Risâletü'l-müstatrafe'si* birinci bölümde müracaat edilen eserlerdendir. İkinci Bölüm'deki eserin genel özellikleri, muhteva ve yöntemi kısımlarında eserin kendisine müracaat edilmiştir. Özellikle genel özellikleri kısmında eserin bir yazma nüshasına ve iki baskısına da başvurulmuştur. Bunların yanı sıra Humeydî'nin *el-Cem' beyne's-Sahîhayn* adlı eserine ikinci bölümde sık sık atıf yapılmıştır. Çünkü müellif hadisleri, garîb lafız ve cümleleri bu eserden almıştır. Yine hadislerin yerini tespit edebilmek için *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'e de dönülmüştür. Eserin diğer garîbü'l-hadîslerle mukayesesinin yapıldığı literatür içindeki yeri kısmında ve sözlüklerle ilişkisinin açıklandığı kısımda diğer garîbü'l-hadis eserlerine ve sözlük literatürüne müracaat edilmiştir.

Bu çalışma öncesinde tespit edilebildiği kadarıyla Muhammed b. Fütûh el-Humeydî'yi ve *Tefsîru garibi mâ fi's-Sahîhayn*'ı bütünüyle ele alan müstakil bir akademik çalışma bulunmamaktadır. Ancak araştırıldığı kadarıyla Arapça olarak İbrahim Berekât Salih Avvâd'ın, bu müellifi ve *el-Cem' beyne's-Sahîhayn* adlı eserini tanıtan bir doktora tezi bulunmaktadır.² Aynı hocanın, ilgili müellifin *Tefsîru garibi mâ fi's-Sahîhayn* adlı eserindeki yöntemini inceleyen bir makalesi³ de bulunmaktadır. Bu makale genel olarak müellifin eserdeki garîb lafız ve cümle yapılarını ele alış ve sunuş biçiminde kullandığı yöntemi açıklamakla yetinmiş, eserdeki istişhâd yöntemi gibi diğer hususlara değinmemiştir. Tezde bu çalışmalardan da yeri geldiğinde istifade edilmiştir. *Tefsîru garibi mâ fi's-Sahîhayn*'a dair diğer bir çalışma da Halid Süveylim Muhammed Süveylim'in Humeydî'nin garîbü'l-hadîse dair eserindeki kelimelerin neden o ismi aldığının tahlilini yaptığı çalışmasıdır.⁴ Çalışma hadis dalından ziyade Arapça dil alanına giren bir çalışma olup hadis ilmiyle doğrudan bir alakası yoktur. Ayrıca *Tefsîru garibi mâ fi's-Sahîhayn*'ın ikinci kısmı adı altında Ebû Hureyre'nin müsnedinden kadınların müsnedinin sonuna yani kitabın sonuna kadar olan kısmı

² Bkz. İbrahim Berekât Salih İyâl Avvâd, *el-İmâmü'l-Humeydî ve menhecuhû fi kitâbihî "el-Cem beyne's-Sahîhayn"*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ürdün Üniversitesi Külliyyetü'd-Dirâsâtü'l-Ulyâ, 2009.

³ Bkz. İbrâhim Berekât Sâlih İyâl Avvâd, "Menhecü'l İmâm el-Humeydî el-Endelüsî fi't-teâmül mea suvarî'r-rivâye ve dabt-ı elfâzihâ el-garîbe fi kitâbihî Tefsîri garibi mâ fi's-Sahîhayn", *Medine İslam Üniversitesi Şerî İlimler Dergisi*, 52/189, 2019.

⁴ Halid Süveylim Muhammed Süveylim, "Talilü't-tesmiye fi Tefsîri garibi mâ fi's-Sahîhayn'il-Humeydî", *Havliyyeti Külliyyeti Dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-Arabiyye*, Zagazig: Ezher Üniversitesi, 7, 2017.

araştırıp, tahkik eden bir yüksek lisans tezi olduđu⁵ zikredilse de bu tezin elektronik ortamda olmamasından ve teze ulaşma imkanının zor olmasından dolayı çalışmanın içeriği muğlak kalmıştır. Bu sebeple ilgili tezden araştırmada istifade edilememiştir.

3. Metot

Çalışmada genel olarak döküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Tezin birinci bölümünde müellifin biyografisi ele alınırken tabakât ve ricâl kitaplarından veriler toplanmış, hayatı ve ilmî kişiliği ile alakalı yapılan diğer çalışmalar da incelenerek elde edilen bilgiler bir araya getirilmiştir. Çalışmanın diğer konusu olan ilgili müellifin eseri ayrıntılı analize tabi tutulmuştur. Eser okunup incelenirken gerekli görülen hadis ve lügat alanındaki literatürü taramak için Şâmîle programından yararlanılmıştır. *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sâhîhayn* adlı eser yazarın diğer eseri olan *el-Cem' beyne's-Sâhîhayn* ile birlikte okunup incelenmiş, garîb kelimelerin hangi rivayetten vb. alındığı böylelikle tespit edilmiştir. Eserin matbu iki nüshası da mukayeseli olarak okunmuş ve böylelikle tek yazma üzerinden neşredilen bu iki nüshada tespit edilen farklılıklar ve yanlışlar okunabildiği kadarıyla yazmadaki haliyle kıyas edilerek ortaya konmaya çalışılmıştır. Sadece pdf halinde olmayıp aynı zamanda günümüzde mevcut baskılarının bulunmasından dolayı eser hakkındaki varılan yargılar, tespitler ve değerlendirmeler sunulurken bunlar genellikle ikinci baskı üzerinden dipnotta verilmiştir. Çalışmanın konusu olan eserde yöntem ve muhteva ise tümevarım yöntemi ile incelenip derlendikten sonra ikinci bölümde başlıklar altında sunulmuştur. Eserin yöntem ve muhtevası incelenirken eserin garîbü'l-hadîs literatürü içindeki yeri de tespit edilmeye çalışılmıştır. Eserin daha sonraki dönemlerde yazılan saha kitaplarına ve telif edilen sözlükler üzerine tesiri de incelenmiştir.

Tezde adı geçen müelliflerin ve alanında öne çıkan kişilerin vefat tarihleri -tespit edilebilmişse- *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*'daki bilgi esas alınarak yazılmış ve çoğunlukla metin içerisinde ilk geçtiği yerde hicrî ve milâdî olarak kaydedilmiştir. Ancak gerekli görülen yerlerde tekrar vefat tarihleri zikredilmiştir. *DİA*'da vefat tarihi bilgisi bulunamadığı durumda ise tabakât kitaplarından tespit edilmeye çalışılmış, tespit edilemediği yerlerde soru işareti konulmuştur. Araştırmada genel olarak *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin yazım kriterleri takip edilmeye çalışılmıştır.

⁵ Nur Hâmid Muhammed eş-Şâzelî, *el-Kısmu's-sânî min Tefsîru garîbi mâ fi's-Sâhîhayn li Ebî Abdullah Muhammed b. Fütûh el-Humeydî el-Mayurkî min evveli müsnedi Ebi Hureyre hattâ âhiri müsnedi'n-nisâ (dirâseten ve tahkîkan)*, Yüksek Lisans Tezi, Kahire: Ezher Üniversitesi Arap Dili Fakültesi, 1989.

4. Kavramsal Çerçeve

Bu kısımda garîb ve garîbü'l-hadîs kavramları incelenecek, garîbü'l-hadîsin ortaya çıkışında etkili olan sebepler ve garîbü'l-hadîs literatürü üzerinde durulacaktır.

4.1. Garîb

Arapça garâbet (gurbet) kökünden türeyen garîb kelimesi sözlükte “yurdundan uzak tek başına kalan kimse, yabancı, kimsesiz; kendi cinsi arasında eşi ve benzeri bulunmayan, tek ve nâdir olan; müphem ve kapalı olan” anlamlarına gelir.⁶ Az kullanılması hasebiyle anlamı sözlüklere başvurulmadan bilinemeyen lafızlara garîb, kelime yahut sözdeki bu duruma da garâbet denilmiştir.⁷

Garîb lafzı, hicrî II. yüzyıldan itibaren Kur’ân ve hadislerde geçen garîb kelimeleri ele alan eserlerde kullanılarak terim halini almıştır. Başlangıçta, mânası herkes tarafından bilinmeyen yahut Kureyş lehçesi haricindeki lehçelere ait çok az kelime için kullanılırken zamanla Kur’ân âyetleri ve hadislerdeki eş anlamlı kelimeler ile bunlardaki değişik anlamları taşıyan kelimeler ve farklı yapıdaki cümleler de garîb kapsamında kullanılmıştır.⁸

Garîb lafızlar iki kısımda ele alınmıştır: İlki, eskiden kullanılıp daha sonra unutulmuş yahut az kullanılan “garîb hasen” lafızlardır ve kullanılması dil açısından kusur sayılmamıştır. Âyet ve hadislerdeki garîb lafızlar bu türdendir. İkinci grupta olanlar ise mânası garîb, telaffuzu zor olan “garîb kabîh” lafızlardır. Bu lafızlara “vahşî, hûşî, mütevâtir ve vahşî galîz” adları da verilir.⁹ Ayrıca garîb lafzı farklı iki kısımda değerlendirenler de olmuştur. Bunların birincisi mânası sadece derin bir düşünce ile anlaşılabilen, ilk bakışta anlaşılabilen, anlam kapalılığı olan kelimeler olup diğeri de Arap kabilelerinin ayrı (şâz) olanlarının uzak kalan bölgelerinde kullanılan kelimelerdir.¹⁰

⁶ Bkz. Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-'ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî ve İbrahim es-Sâmerrâî, Beyrût: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbûât, 1408/1988, IV, 411; Muhammed b. Mûkerrem el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, (thk. Abdullah Ali el-Kebir, Muhamed Ahmed Hasbullah, Haşim Muhammed eş-Şazeli), Kâhire: Dâru'l-Meârif, t.y., 3225; Hüseyin Elmalı ve Şükrü Arslan, “Garîb”, *DİA*, XIII, 374; Müctebâ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDV, 2021, s.102.

⁷ Hüseyin Elmalı ve Şükrü Arslan, “Garîb”, *DİA*, XIII, 374.

⁸ Hüseyin Elmalı ve Şükrü Arslan, “Garîb”, *DİA*, XIII, 374.

⁹ Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve envâihâ*, Beyrut: Menşûrâtü'l-Mektebetü'l-Asriyye, 1406/1986, I, 233-234.

¹⁰ Muhammed Abdulaziz el-Hûlî, *Miftahu's-sünne ev târihu funûni'l-hadis*, Kâhire: Matbaatu'l-İstikâme, 1928, s. 140.

Garîb ile garâbet terimleri arasında bâriz bir farklılık olmasa da garîbin kabîh kısmına garâbet denilmesinin daha uygun olduğu söylenmiştir. Çünkü belâgat terimi olan garâbet belâgatçılar tarafından dili iyi bilen ve edebî zevk sahibi olan kimselerce genelde bilinmeyip kullanılmayan fakat sözlüklere bakılarak anlaşılan lafızlara denir. Bu türden kelimeler fasih kabul edilmediği gibi bu kelimelerin bulunduğu beyit, şiir ve sözler ile bunları kullanan hatip, şair ve yazarlar da fasih olarak görülmezler.¹¹

Istılâhî anlamda garîb kelimesinin hadis usulünde tezde kastedilen anlamı dışında başka bir anlamı daha mevcuttur. Buna göre garîb kelimesi sened yahut metin yönünden tek kalmış veya başka râviler tarafından benzeri rivayet edilmemiş hadise denir.¹²

Nitekim çalışmada zikri geçen garîb kavramıyla ilk anda mânası anlaşılamayan kelimeler, açıklama gerektiren kapalı, müşkil lafızlar keşedilmektedir.

4.2. Garîbü'l-hadîs

İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) garîbü'l-hadîsi “hadis metinlerinde bulunup az kullanılmasından dolayı anlaşılmaktan uzak ve mânası kapalı olan lafızlar” olarak tanımlamıştır.¹³ Ardından bu ilmin önemli olduğunu ve bu ilmi bilmemenin genelde ilim ehline özelde de hadis ehline kötü bir durum olduğunu, bu ilmin derinliklerine inmenin kolay bir iş olmadığını ve ilgilenen kişinin de araştırmanın hakkını veren ve -zanna dayalı yanlış hüküm vermekten- sakınan biri olması gerektiğini zikretmiştir.¹⁴

Subhî Sâlih ise garîbü'l-hadîsi şöyle tanımlamaktadır: “Arapça bozulmaya başladıktan sonra, hadis-i şeriflerin birçoklarıncı mübhem kalan taraflarını araştıran ilimdir.”¹⁵ Başka bir tarifte ise garîbü'l-hadîs, “hadislerin herkes tarafından kolayca anlaşılamayan, ancak Arap dilinde derinleşmiş âlimlerin anlayabilecekleri lafızlar”

¹¹ Bkz. es-Süyûtî, *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve envâihâ*, I, 186; Hüseyin Elmalı ve Şükrü Arslan, “Garîb”, *DİA*, XIII, 374.

¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Selahattin Polat, “Gârîb” *DİA*, XIII, 375; Selahattin Polat, “Ferd” *DİA*, XII, 368-369; Müctebâ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 101-102.

¹³ İbnü's-Salâh Osman b. Abdurrahmân es-Şehrezûrî, *Ulûmu 'l-hadîs*, thk. Nureddîn İtr, Dımeşk: Dâru'l-Fikr, t.y., s. 272.

¹⁴ İbnü's-Salâh, *Ulûmu 'l-hadîs*, s. 272.

¹⁵ Subhî es-Sâlih, *Ulûmu 'l-hadîs ve mustalahuh*, Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, t.y., s. 112-113.

mânasındadır.¹⁶ Konusunu hadislerin anlaşılması güç lafızlarının açıklanmasının teşkil ettiği ilme de garîbü'l-hadîs ilmi denmiştir.¹⁷

Garîbü'l-hadîs esasen dil ve lûgat ilimlerinin bir meselesidir. Dolayısıyla müelliflerinin çoğunluğunu ileride bahsedileceği üzere dil ve lûgat âlimleri oluşturur. Ekseriyetini dâimîlerin oluşturduğu garîbü'l-hadîs müelliflerine “ashâbü'l-garîb” veya “ehlü'l-garîb” denmektedir. Zira hadis ilminde otorite olan Ahmed b. Hanbel kendine sorulan garîb kelimeleri açıklamayıp “Ashâbü'l-garîbe sorun, ben Allah Resûlü'nün sözleri hakkında hata yapabilirim endişesiyle zanla konuşmaktan hoşlanmam” demiştir.¹⁸ Nitekim Humeydî de *Tefsîru garîb-i mâ fi's-Sahîhayn*'da ashâbü'l-garîb terkiibini birçok kez kullanmıştır.¹⁹

Garîbü'l-hadîs ilmi ile alakalı bir diğer tabir ise “garibeyn” tabiridir. Garîb lafızları ele alan kitaplardan bir kısmı, hadislerdeki garîb kelimeleri Kur'ân-ı Kerîm'deki garîb lafızlarla birlikte ele alır. Hem Kur'ân'daki hem de hadislerdeki garîbleri izah etmek amacıyla telif edilen bu tür eserlere kitâbü'l-garîbeyn denir. Genellikle “Garîbeyi'l-Kur'ân ve'l-hadîs” adıyla anılan bu eserlerin en meşhur olanı Ahmed b. Muhammed el-Herevî'nin *Kitâbü'l-Garîbeyn: garîbeyi'l-Kur'ân ve'l-hadîs*'idir.²⁰

Garîbü'l-hadîs ilmi genel olarak hadis usulü kitaplarında hadis ilimleriyle birlikte zikredilir. Bundan farklı olarak Şerh Edebiyatı ile zikredildiği de olmuştur. Zira İ. Lütî Çakan, *Hadis Edebiyatı* kitabında garîbü'l-hadîs'e dair edebiyatı “Hadis Lûgatleri” adıyla Şerh Edebiyatı kısmında zikretmiştir. Çünkü bu alanı kelime açıklamaları ihtiva eden özel şerhler olarak kabul etmiştir.²¹ Garîbü'l-hadîse dair eserlerin şerh edebiyatıyla yakından ilişkisine çalışmanın ikinci bölümünde değinilecektir.

Zayıf hadis nevilerinden “garîb”in çoğul şekli olan “garâib” kelimesiyle anılan *Garâ'ibü Mâlik*, *Garâ'ibü Şu'be* gibi çalışmaların garîbü'l-hadîsle bir ilgisi yoktur.²²

¹⁶ Müctebâ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 103.

¹⁷ Müctebâ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 103.

¹⁸ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 272.

¹⁹ Örnekler için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîb-i mâ fi's-Sahîhayn*, s. 94, s. 202, s. 211.

²⁰ Müctebâ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 103, 186-187; Garîbeyi'l-Kur'ân ve'l-hadîs türünde Herevî öncesi müellif ve eserleri için bkz. Seyyid eş-Şerkâvî, *Meâ'cimü garîbi'l-hadîsi ve'l-eseri ve'l-istişâd bi'l-hadîs fi'l-luğati ve'n-nahvi*, Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001, s. 63.

²¹ İ. Lütî Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 210.

²² M. Yaşar Kandemir, *Garîbü'l-hadîs*, *DİA*, XIII, 378.

4.3. Garîbü'l-hadîs'in Ortaya Çıkışında Etkili Olan Sebepler

İslâm topraklarının genişlemesi ile farklı kültür ve milliyetlerden Müslüman olan insanlar, İslâmiyetin Kur'ân-ı Kerim ve hadislerden oluşan iki ana kaynağını en iyi şekilde öğrenmek isteyip bunların bazı lafızlarını etraflıca idrak edememek gibi bir durumla karşı karşıya kalmışlardır. Ayrıca bu kimseler, yeni öğrendikleri Arap dili ve hadisler ile ilgili hatalar yapabilmekteydi. Onların Arap dili üzerinde vaki olabilecek hatalarının ve hadislerin yanlış anlaşılmasının önüne geçmek gerekiyordu.²³

Hız. Peygamber'in her topluluğa kendilerinin lehçeleriyle hitâbı, Hız. Peygamber'in seferleri ve bu seferlerin dil üzerindeki etkileri, Hız. Peygamber'in cevâmiu'l-kelim oluşu, Hız. Peygamber'in bazı sözcüklere özel anlamlar yüklemesi ve Arapçada bazı deyim ve kelimeleri ilk defa kullanması gibi bazıları dînî-sosyal içerikli, bazıları dil faktörüne bağlı, bazıları da ilmî sebeplerden dolayı Hız. Peygamber'in kelimasında herkesin bilemediği yahut anlayamadığı bazı ifadeler bulunmaktaydı.²⁴

Arap olmayan ve İslâmı yeni öğrenmeye başlayan Müslümanlar özellikle hadisleri anlama hususunda ve yorumlarken bazı zorluklarla karşılaştılar. Zira hadislerde geçen bazı kelime, deyim ve terimleri, yer adlarını, Kureyş dışındaki diğer kabile lehçelerinde kullanılan birtakım yerel kelimeleri, hadislerde yer alıp sadece Arap yarımadası veya Mekke, Medine ve civarlarında yaygın olarak kullanılmakla birlikte diğer yerlerde kullanılmayan birtakım ölçü ve tartı birimlerini, bitki ve hayvan isimleri gibi kelimelerin açıklamasında normal lügatler yetersiz kalıyor, özel lügatlere ihtiyaç hasıl oluyordu.²⁵ Öte yandan hadislerin garîb lafızlarını bilmek hadis ilmindeki en düşük seviyede olanlardan başlayarak her derecedeki muhaddisler arasında şart görülmüştür.²⁶

Bu tarz etmenler âlimleri, yeni kurulan şehir hayatına bağlı olarak oluşan dil karşısında klasik Arapça'yı muhafaza eden, halk arasındaki dile dair yanlışlıklara (lahn)

²³ Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü*, 17. Baskı, İstanbul: İFAV Yayınları, 2014, s. 211; Müctebâ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 103.

²⁴ Yusuf Akgül, *Edebi Tür Olarak Garîbü'l-Hadîs (Kaynak-Metot-Muhteva Analizi)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 38; Her bir maddenin ayrıntılı incelendiği çalışma için bkz. Abdülkadir Palabıyık, *Garîbü'l-hadîs Nevinin Doğuşu ve Abdülğâfir b. İsmâil'in el-Mülhim li Şerhi Garîbi Sahîhi Müslim Adlı Eseri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997), s. 25-48.

²⁵ Abdülkadir Palabıyık, *Garîbü'l-hadîs Nevinin Doğuşu*, s. 36.

²⁶ Müctebâ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 103.

dikkat çeken ve Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiîn'in sözlerindeki mânası kapalı lafızları ele alıp açıklayan eserler yazmaya teşvik etmiştir.

4.4. Garîbü'l-hadîs Literatürü

Bu başlık altında tüm garîbü'l-hadîs müelliflerini ele almayıp belli başlı olanlarına ve öne çıkanlarına değinilip, Humeydî'nin eserinin bu literatür içindeki yeri tespit edilmeye çalışılacaktır.²⁷

Hâkim en-Nîsâbü'rî (ö. 405/1014) garîbü'l-hadîs alanına dair ilk söz edenlerin Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Sevrî (ö. 161/778), Şu'be (ö. 160/776) gibi tebeu't-tâbiîn'den birileri olduğunu zikretmiştir. Bu alandaki ilk eseri ise Nadr b. Şümeyl'in (ö. 204/820) daha sonra da Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) telif ettiğini söylemiştir.²⁸ İbnü's-Salâh ise Nadr'ın yanısıra bu alanda ilk eser verenin Ebû Ubeyde Ma'mer el-Müsennâ (ö. 209/824 [?]) olduğunu ve bu iki eserin küçük hacimli olduğuna dair görüşü de zikretmiştir.²⁹

Yine hicrî ikinci yüzyılda yazıldığı anlaşılan ilk eserler arasında, Ebû Bekir Hüseyin b. Ayyâş es-Sülemî el-Bâceddâî'nin (ö. 204/819) *Garîbü'l-hadîs*'i, Kutrub'un (ö. 210/825) *Garîbü'l-âsâr* ismiyle de anılan *Garîbü'l-hadîs*'i, Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 210/825), Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830) ve Ahfeş el-Evsat'ın (ö. 215/830 [?]) *Garîbü'l-hadîs*'leri ile Asmaî'nin (ö. 216/831) *Kitâbü Garîbi'l-hadîs ve'l-keîmi'l-vahşî*'si zikredilebilir. Arap dil âlimleri tarafından telif edilen ve çok hacimli olmayan bu eserlerin günümüze ulaşp ulaşmadığı bilinmemektedir.³⁰

Bu alanda ilk eser veren hakkında muhtelif rivayetler olsa da ilk müstakil eserlerin II. (VII.) yüzyılın sonlarında ve hicrî III. yüzyılın başlarında telif edildiği, özellikle hicrî üçüncü

²⁷ Ayrıntılı literatür için bkz. Ebû Bekr Muhammed b. Hayr el-İşbîlî, *Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf-Mahmud Beşşâr Avvâd, Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1430/2009, s. 235-254; Ebû Abdullâh Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatrafe li beyâni meşhûri kütûbi's-sünneti'l-müşerrefe*, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1414/1993, s. 154-158; Abdülkadir Palabıyık, *Garîbü'l-hadîs Nevinin Doğuşu*, s. 49-59; Abdullah Aydınli, *Hadis İstihlâları Sözlüğü*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2013, s. 86-87; M. Yaşar Kandemir, *Garîbü'l-hadîs*, *DİA*, XIII, 376-378.

²⁸ Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh el-Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rifeti 'ulûmi'l-hadîs*, thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1424/2003, s. 295-296.

²⁹ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 273.

³⁰ M. Yaşar Kandemir, *Garîbü'l-hadîs*, *DİA*, XIII, 376.

asırda geliştirilip sistemli hale geldiği zikredilebilir. Günümüzde baskısı mevcut en eski garîbü'l-hadis ise Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'a aittir.³¹

Ebû Ubeyd'in eserinin bu alanda meşhur olduğu, örnek teşkil ettiği ve iyi bir konumunun olduğu zikredilmiştir.³² Hâkim, Ebû Ubeyd'den sonra bu alanda eser kaleme alanlar olarak sırasıyla Alî b. el-Medînî (ö. 234/848-9), Abdullah b. Müslim b. Kuteybe (ö. 276/889), İbrahim b. İshâk el-Harbî (ö. 285/899)'yi anmaktadır.³³ İbnü's-Salâh ise Ebû Ubeyd'i İbn Kuteybe'nin takip ettiğini ve onun eserine almadıklarını ele alıp meşhur eserini yazdığını, bu iki müellifin eserine almadıklarını da Ebû Süleymân el-Hattâbî'nin (ö. 388/998) ele aldığını ve bu üç kitabın bu alandaki baş kitaplar olduğunu söylemiştir.³⁴

Süyûtî (ö. 911/1505), Hattâbî'den sonra bu alanda eser verenler arasında *Mecma'u'l-garâib* yazarı Abdülgâfir el-Fârisî (ö. 529/1134-35), *Garîbü'l-hadîs* yazarı Kâsım es-Sarakustî (ö. 313/925), *el-Fâik* yazarı ez-Zamahşerî (ö. 538/1144), *Garîbeyn* sahibi el-Herevî (ö. 401/1011), *Kitâbü'l-Garîbeyn*'e zeyl yazmış olan Ebû Mûsâ el-Medînî (ö. 581/1185) ve *en-Nihâye* yazarı İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210) gibi müellifleri zikretmiştir.³⁵

Garîbü'l-hadîs sahasında hadis kitaplarından belli bir kitabı ele alıp onun garîblerini şerh eden kitaplar da kaleme alınmıştır. Özellikle *Muvatta'* üzerine, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i üzerine, *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* üzerine telif edilmiş garîbü'l-hadîs çalışmaları vardır. Bu türde telif edilen ilk kitaplardan biri Asbağ b. el-Ferec'in (ö. 225/840) *Tefsîru garîbi'l-Muvatta'* adlı eseridir.³⁶ Gulâmu Sa'leb lakabıyla tanınan Ebû Ömer ez-Zâhid'in (ö. 345/957), Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'indeki garîb kelimeleri açıklamak suretiyle ele aldığı kitap da bu türden bir eserdir. Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *Sahîhayn* ile İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*ındaki garîb kelimeleri açıklamak üzere kaleme aldığı *Meşâriku'l-envâr 'alâ sıhâhi'l-âsâr* da bu tarz bir çalışmadır.³⁷ Yine Hattâbî'nin *A'lamü'l-hadîs (sünne)* adlı eseri, Abdülgâfir el-Fârisî'nin *el-Müfhim li-şerhi garîbi Sahîh-i Müslim*'i, Ebû Velîd b.

³¹ İ. Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2014, s. 210.

³² Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rifeti 'ulûmi'l-hadîs*, s. 296; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 273.

³³ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rifeti 'ulûmi'l-hadîs*, s. 297.

³⁴ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 273.

³⁵ Abdurahmân b. Ebû Bekr es-Suyûtî, *Tedribü'r-râvi fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Firyâbî, Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1415/1994, I, 639.

³⁶ Bu türdeki diğer eserler için bkz. Seyyid eş-Şerkâvî, *Meâ'cimü garîbi'l-hadîsi ve'l-eseri ve'l-istişâd bi'l-hadîs fî'l-luğati ve'n-nahvi*, s. 69-71.

³⁷ M. Yaşar Kandemir, *Garîbü'l-hadîs*, *DİA*, XIII, 377.

es-Sâbûnî'nin (ö. 423/1032) *Şerhü garîb-i kitâbü'l Buhârî*'si bu çalışmalara örnek gösterilebilir.³⁸ Bu tarz çalışmalar genel olarak yazılan diğer kitaplardan farklı olarak bir kitap veya belirli birkaç kitap ele alınıp onların garîb kelimelerini açıklamaya yöneliktir. İşte Humeydî'nin (ö. 488/1095) sadece *Sahîhayn*'daki garîb kelimeleri ele alıp açıkladığı *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn* adlı eseri bu minvalde bir eser olup alanının ilklerinden sayılabilir.

Bir kitap veya birkaç kitap üzerine yapılmış çalışmalar olduğu gibi bir tek hadis üzerine yapılmış garîb çalışmaları da vardır. Bu tür tasnif için şu örnekleri verilebilir: Ebû Bekir Muhammed b. el-Kâsım el-Enbârî'nin (ö. 328/940) *Şerhu garîbi kelâmı Hind b. Ebî Hâle et-Temîmî fî Sıfati Rasûlillâh*, *Şerhu garîbi hutbeti Âişe Ümmi'l-Mü'minîn fî Ebîhi Ebû Bekir es-Siddîk*, *Şerhu garîbi hadîsi Ümmü Zer'* adlı çalışmaları ve Kâdî İyâz'ın *Buğyetü'r-râ'id fîmâ fî hadîsi Ümmi Zer' mine'l-fevâ'id* adlı çalışması.³⁹

³⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Hayr el-İşbîlî, *Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf-Mahmud Beşşâr Avvâd, Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1430/2009, s. 249; Abdülkadir Palabıyık, *Garîbü'l-hadîs Nevinin Doğuşu*, s. 49-59.

³⁹ İbn Hayr, *Fehrese*, s.247-248; M. Yaşar Kandemir, *Garîbü'l-hadîs*, *DİA*, XIII, 378.

BİRİNCİ BÖLÜM
EBÛ ABDULLAH MUHAMMED B. FÛTÛH EL-HUMEYDÎ VE
HADİS İLMİNDEKİ YERİ

Bir müellifi tanımak için dönemini iyi bilmek, okumak gerekir. Bir eseri de etraflıca incelemeyen önce yazarının hayatına ışık tutmak gerekir ki eserde kullandığı bakış açısı ve yöntemi iyi anlaşılabilir. Humeydî yaşadığı dönemde belli bir bölgede sabit kalmayıp ilmî rihlelerde bulunduğu için hem doğup büyüdüğü yeri hem de ilmî seyahat yaptığı yerlerin sosyal ve siyasi yapısını tanıtmak bu çalışmada güç olacaktır. Bu sebeple araştırmada sadece doğup büyüdüğü yer olan Endülüs'teki siyasi ortam ve bu ortamda hadis ilminin gelişiminden kısaca bahsetmek ile yetinilmiştir.

1. Humeydî'nin Yaşadığı Dönem'de Siyasî Durum ve Hadis İlmi

Endülüs'te 1008 yılında başlayıp 1031 yılına kadar devam eden kriz sürecinde⁴⁰ Emevî hânedanının ülkeyi yönetemez duruma gelmesiyle ülkede siyasi boşluk ortaya çıktı. Endülüs'ün değişik şehirlerinde nüfuz sahibi mahallî güç odakları bulundukları bölgede kendi idarelerini şekillendirmeye çalıştılar. Böylece Endülüs'ün değişik yerlerinde çok sayıda küçük emirlikler ortaya çıktı. Kaynaklarda bunlara “düvelü't-tavâif” veya emirlerine nispetle “mülûkü't-tavâif” denmiştir.⁴¹

Muhammed b. Fütûh'un Endülüs'te yaşadığı dönem (yaklaşık M. 1028-1056) Mülûkü't-tavâif dönemine (1031-1090) denk gelmektedir. Bu dönemin en dikkat çeken yanlarından biri emirlikler arasında medeniyet ve siyaset alanlarında görülen çekişmelerdir. Rekabet sonucu İşbiliye, Tuleytula, Sarakusta, Gırnata, Meriye, Mâleka, Cezâretülhadrâ, Bataleyevs, Dâniye, Belensiye ve Velbe gibi şehirler hem hızla mâmur hale geldi hem de kırsal kesimden göç alarak nüfusça kalabalıklaştı. Mülûkü't-tavâifin edipleri ve ilim adamlarını başşehirlerle çekme konusunda yarışmaları, o dönemi ilmî ve edebî açıdan zengin ve verimli hale getirmişti.⁴² Endülüs edebiyatının önde gelen birçok temsilcisi, İbn Hayyân (ö. 469/1076), Zerkâlî (ö. 493/1110), Saîd et-Tuleytulî (ö. 462/1070) gibi ünlü ilim ve fikir adamları, İbn Hazm (ö. 456/1064) ve Ebü'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081) gibi bazı meşhur din adamları bu dönemde yetişerek değerli çalışmalar ortaya koymuşlardır.⁴³ Humeydî de bu dönemden nasibini alarak bu dönemde yetişen önemli simalardan biri olmuş ve aşağıda

⁴⁰ Kriz süreci ile ilgili bkz. Mehmet Özdemir, *Endülüs*, 1. Baskı, Ankara: İSAM Yayınları, 2016, s.90-103.

⁴¹ Muhammed Abdullah İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs - el-Asru's-Sânî Düvelü't-tavâif münzû kıyâmihâ hatte'l-fethi'l-Murâbüfî*, Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1417/1997, s. 14; Mehmet Özdemir, *Endülüs*, s.107-108.

⁴² Mehmet Özdemir, *Endülüs*, s. 109-110.

⁴³ Mehmet Özdemir, *Endülüs*, s. 110-111.

zikredileceği üzere Endülüs içinde ilmî seyahatlerde bulunarak önde gelen âlimlere talebelik etmiştir.

Yine Tavâif döneminde başlayan ve kıyasıya devam eden savaşlar neticesinde Müslümanlar gittikçe zayıflamış ve Hristiyan krallıklar “reconquista” ismini verdikleri Endülüs’ü Müslümanlardan geri alma ideallerini/projelerini gerçekleştirmek için fırsat elde etmişlerdir.⁴⁴ Hristiyan krallıklar, Endülüslü emîrlerin askere olan ihtiyaçlarını bildikleri için bir taraftan Müslüman emîrler arasındaki savaşları tahrik edip diğer taraftan da ücret karşılığında onların asker ihtiyaçlarını karşılama yoluna gittiler ve savaşlarla zayıflayan bu emirlikleri yıllık haraç ödemeye mahkûm ederek paryalaşma politikasını başlattılar.⁴⁵ 1085 yılında Kastilya Kralı VI. Alfonso Tuleytula’ya hâkim olunca Hristiyanlar, Müslümanlara ağır bir darbe indirmiş oldu. Benzeri bir tehlike Kurtuba, İşbiliye ve Batalyevs için de mevcuttu. Bu tehlikenin farkına varan bazı emîrler, âlimlerin ve halkın teşvikiyle Kuzey Afrika’da hüküm süren Murâbitlar’dan yardım istemek zorunda kaldı.⁴⁶ Bu süreçten sonra takriben bir buçuk asır devam edecek olan birer dinî hareket olarak ortaya çıkıp bilâhare devletleşen önce Murâbitlar sonra da Muvahhidler, Hristiyanların reconquista projesine karşı Endülüs’ü savunabilmek için yoğun bir cihad faaliyeti başlatmış oldular.⁴⁷

Endülüs’te hadis ilmine bakıldığında Humeydî’nin yaşadığı dönemin hadis ilmi açısından bereketli bir dönem olduğu söylenilebilir. Zira Endülüs’te hadis ilminin gelişim sağladığı dönem hicrî üçüncü asrın başından altıncı asrın sonlarına kadar olan dönem olarak görülmüştür.⁴⁸ Bu dönemde hadis başta olmak üzere İslami ilimlerde birçok eser ortaya konulmuştur. Hadis talebeleri Endülüs’teki hadis mektepleriyle sınırlı kalmamış, bazıları çeşitli vesilelerle Hicaz’ı, daha sonra da Basra, Mısır, Kûfe, Şam gibi diğer ilim merkezlerini ziyaret edip oradaki âlimlerden hadis almışlardır. Bununla birlikte İbn Abdilber (ö. 463/1071), Kâdî İyâz (ö. 544/1149), İbn Hazm el-Kurtubî ve İbnü’l-Harrât el-İşbilî (ö. 582/1186) gibi Endülüs’te hadis alanında öne çıkan bazı âlimlerin Doğu İslâm dünyasına rihlelerinin

⁴⁴ Muhammed Abdullah İnân, *Düvelü’t-tavâif münzû kıyâmihâ hatte’l-fethi’l-Murâbitî*, s. 5; Mehmet Özdemir, “Endülüs”, *DİA*, XI, 214.

⁴⁵ Mehmet Özdemir, *Endülüs*, s. 115.

⁴⁶ Mehmet Özdemir, “Endülüs”, *DİA*, XI, 214.

⁴⁷ Mehmet Özdemir, *Endülüs*, s. 119.

⁴⁸ Endülüs’te hadis ilminin gelişim dönemleri için bkz. Mustafa Öztoprak, *Endülüs’te Hadis İlminin Gelişim Aşamaları*, Marife, Yaz 2012, s.183-197.

bulunmadığı da görülmektedir.⁴⁹ Humeydî Endülüs'te iken orada ikamet etmekte olan bu âlimlerin ilminden faydalanmıştır. Daha sonra yukarıda bahsedildiği üzere Mülûkü't-tavâif döneminde Müslümanlar arası fitne ve savaşlardan etkilenmiş olmalı ki doğup büyüdüğü yerden ayrılmış ve Doğu İslam dünyasındaki ilim merkezlerine rihlelerde bulunmuştur. Bu ilmî yolculuklarından sonra hayatının son döneminde ilmî açıdan ömrünün en verimli zamanını geçireceği ve döneminin dünya başkenti sayılan Bağdat'a yerleşmiştir.⁵⁰

2. Muhammed b. Fütûh'un Hayatı

Muhammed b. Fütûh, küçük yaştan itibaren ilim meclislerinde yetişmiş, birçok ilmî seyahatlerde bulunmuş ve hadis başta olmak üzere pek çok alanda eser vermiş olup döneminin önde gelen ilim adamları arasında yerini almıştır.

2.1. İsmi ve Nesebi

Hicrî V. asırda yaşayan ve asrının hâfızlarından olan Humeydî'nin tam ismi ve nesebi kaynaklarda şöyle geçmektedir: Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr Fütûh (Fettûh)⁵¹ b. Abdillâh (b. Fütûh)⁵² b. Humeyd b. Yesıl el-Ezdî el-Humeydî el-Mağribî el-Endelüsî el-Meyurkî el-Fakîh ez-Zahirî⁵³. Babasının doğduğu yere nisbetle er-Rusâfî el-Kurtubî diye ananlar da vardır.⁵⁴ Tespit edilebildiği kadarıyla Humeydî'nin çocuğunun olmamasına karşın künyesinin neden Ebû Abdullah olduğu bilinmemektedir. Babasının künyesi ise Ebû Nasr'dır.⁵⁵ Muahammed b. Fütûh büyük dedesi Humeyd'e nisbetle Humeydî diye

⁴⁹ Mustafa Öztoprak, *Endülüs'te Hadis İlminin Gelişim Aşamaları*, s.189-193.

⁵⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh el-Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fî târîh-i ulemâi'l-Endelüs*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf – Muhammed Beşşâr Avvâd, Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1429/2008, s. 10.

⁵¹ Bazı kaynaklarda bu isim te harfî üzerine şedde konularak zikredilmiştir: Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1985, II, 359; Ahmed b. Muhammed el-Makarrî et-Tilimsânî, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsü'r-ratîb*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968, II, 112.

⁵² Bazı kaynaklarda iki tane Fütûh ismi geçmektedir. bkz: Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbiddîn Ebî Sa'îd Ömer b. Garâme el-'Amravî, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1418/1997, LV, 80; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1405/1984, XIX, 120; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatrafe*, s. 173.

⁵³ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Haydarabâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1397/1977, IV, 262-263. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 120.

⁵⁴ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, LV, 80.

⁵⁵ Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ ed-Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fî târihi ricâli ehli'l-Endelüs*, thk. İbrahim el-Ebyârî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, 1410/1989, I, 161.

anılmaktadır.⁵⁶ Humeydî Endülüs'ün doğusunda bulunan Mayurka isimli bir adada doğduğu için Mayurkî nisbesiyle de anılır.⁵⁷ Aynı zamanda doğum yerinin bir ada olması hasebiyle onu adalı anlamında el-Cezîrî nisbesiyle kaydedenler de olmuştur.⁵⁸

2.2. Doğumu ve Ailesi

Humeydî'nin babası aslen Kurtuba'nın Rusafe mahallesindendir. Oradan göçüp Mayurka'ya yerleşmiş olup Humeydî burada dünyaya gelmiştir.⁵⁹ Doğum tarihi ile ilgili net bir tarih olmasa da Humeydî'nin bizzat kendisi hicrî 420 senesinden önce doğduğunu belirtmiştir.⁶⁰ İbn Tağrıberdî (ö. 874/1470) ise Humeydî'nin hicrî 400 senesinden biraz önce doğduğunu zikretmiştir.⁶¹ Ancak Humeydî'nin omuzlarda ilim meclislerine taşındığı zamanın hicrî 425 senesi olduğu⁶² göz önünde bulundurularak vefat yaşıyla ilgili rivayetler⁶³ de dikkate alınırsa 400 senesinden önce doğmuş olma ihtimali mümkün görünmemektedir. Bu rivayetlerden hareketle Humeydî'nin hicrî 420 senesinden bir veya birkaç yıl önce doğmuş olma ihtimalinin daha isabetli olduğu söylenebilir.

Bu araştırmada başvurulmuş hiçbir kaynakta Humeydî'nin eşi ve çocukları olduğundan bahsedilmemektedir. Bu durum hayatını ilme ve bu konuda rihlelere adanmış Humeydî'nin evlenmediğini düşündürmektedir.

2.3. Ahlâk ve Faziletleri

Eserlerinde Humeydî'ye yer veren hemen hemen bütün müellifler ilminin yanı sıra birçok üstün vasfını da zikretmişlerdir. Zekâ, marifet, itkân, takva sahibi ve mütedeyyin biri olarak vâsfedilen Humeydî'nin Kur'ân okurken de güzel bir nağmeye sahip olduğu

⁵⁶ Ebi'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-'a'yân ve ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbâs, Beyrut: Dâru Sâdır, 1398/1978, IV, 282.

⁵⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 122; Ada hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özdemir, "Mayurka", *DİA*, XXVIII, 188-190.

⁵⁸ İbn Nâsirüddin Şemseddin Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Kaysî el-Dimeşkî, *Tavzîhu'l-Müştebih fî zabt-ı esmâi'r-ruvâti ve ensâbihim ve elgâbihim ve kinâhüm*, thk. Muhammed Naim el-Ârksûsî, Müessesetü'r-risâle, t.y., II, 286.

⁵⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 122.

⁶⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 120; Salahuddîn Halîl b. Eybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût ve Türkî Mustafa, Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Türâsi'l-Arabî, 1420/2000, IV, 225.

⁶¹ Camâlüddîn Ebi'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûk-i Mısır ve'l-Kâhire*, Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1353/1935, V, 156.

⁶² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 122; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 113.

⁶³ Rivayetler için tezin "Vefatı" kısmına bkz.

zikredilmiştir.⁶⁴ Söz gelimi Humeydî'nin hocalarından Ebu Nasr b. Mâkûlâ (ö. 475/1082'den sonra), Humeydî kadar nezihini, iffetlisini, takvâhısını ve onun kadar ilimle meşgul olanını görmediğini söylemiştir.⁶⁵

Humeydî'nin ahlâk ve faziletleriyle ilgili olarak Yahyâ b. İbrahim es-Selemâsî (ö. 550/1155-1156) ise babasından şunları nakletmiştir: “Gözlerim fazilet ve asillikte, ilmî derinlikte, ilmi yayma konusundaki hırsta Humeydî gibisini görmedi. O vera‘ ve takvâ sahibiydi. Hadiste ilel ve ricâl ilmi konusunda imamdı. Ashâbü'l-hadis mezhebinin izinde Kur'ân-ı Kerim ve sünnete uygun hareket ederek tahkîk ve usûl ilmiyle ilgilenir ve fasih konuşurdu. Edebiyat, Arap dili ve teressül⁶⁶ ilminde derin bilgiye sahipti.”⁶⁷

Öte yandan Humeydî'nin çevresindekileri her zaman hocalara yönlendirdiği, dünyayla çok bağı olmadığı ve dünya işlerini pek zikretmediği haber verilmektedir.⁶⁸ Gece gündüz ilim talebi ile uğraşan, bunun için uzun seyahatler yapan Humeydî'nin insanlarla sadece ilim öğrenmek veya bir durumu düzeltmek, iyileştirmek için görüşmeyi tavsiye ettiği belirtilmiş ve bu konuda şu şiiri nakledilmiştir:

لِقَاءِ النَّاسِ لَيْسَ يَفِيدُ شَيْئًا سِوَى الْهَدْيَانِ مِنْ قِيلٍ وَ قَالَ
فَأَقْتُلْ مَنْ لِقَاءِ النَّاسِ إِلَّا لِأَخْذِ الْعِلْمِ أَوْ إِصْلَاحِ حَالٍ⁶⁹

“İnsanlarla çokça haşır neşir olmak bir anlam ifade etmez Saçma dedikodulardan başka...

İnsanlardan uzak durmaya bak! İlim veya yol gösterici öğütler edinmek dışında...”

Ayrıca belirtmek gerekir ki bu çalışmada ulaşılan kaynakların hiçbirinde Humeydî'nin dinine, ilmine, ahlâkına veya zabtına yöneltilmiş herhangi bir tenkide yahut kusura ve kötü söze rastlanılmamıştır.

⁶⁴ İbn Hallikân, *Vefeyât*, s. 282.

⁶⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 122-123.

⁶⁶ Teressül mektup yazmada kullanılan bir terimdir. Hz. Peygamber'in ordu komutanlarına, emirlere, yabancı ülkelerin hükümdarlarına gönderdiği risaleler bu türün temelini oluşturmuş ve teressül Hz. Ömer zamanında kurumsallaşmış Emevîler döneminde edebî bir tür haline gelmiştir. Bkz. Mehmet Akif Yalçınkaya, “Malkaralı Nev'i'nin Edebî Bir Mektubu: Risâle-i Şikâyet-i Rûzigâr”, *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* 3/2 (Ağustos 2019), 321.

⁶⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 123.

⁶⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 124.

⁶⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 127.

2.4. Vefatı

Humeydî 17 Zilhicce 488 (18 Aralık 1095) yılında⁷⁰ yaklaşık 70 yaşındayken⁷¹ Bağdat'ta vefat etmiştir. Zehebî (ö. 748/1348) vefat yaşını 60 küsur veya daha fazla diye ifade etmiştir.⁷² İbn Kesîr (ö. 774/1373) ise vefat ettiğinde yaşı 70'i aşkındı demiştir.⁷³ Vefat yaşıyla ilgili bu ihtilaf, doğum tarihinin net olarak zikredilmemesine bağlanabilir.

Humeydî'nin cenaze namazı fakih Ebû Bekir eş-Şâî (ö. 507/1114) tarafından kıldırılmış ve Bâbü Ebrâz Kabristanı'na defnedilmiştir. Ancak Humeydî'nin vasiyetinin bu yönde olmadığı zikredilmiştir. Nakledilenlere göre Humeydî, vefat etmeden önce devlet başkanının oğlu devletli Muzaffer b. Reîsürrüesâ'ya onu Bişr el-Hâfî'nin (ö. 227/841) yanına defnetmesini vasiyet etmiştir. Bir müddet sonra Muzaffer rüyasında vasiyetine uymadığı için Humeydî'yi görmüş ve sanki Humeydî onu vasiyetine uymadığı için azarlamıştır. Bunun üzerine vasiyetine uyulup naaşı iki sene sonra hicrî 491 yılının Safer ayında Bâbü Harb Kabristanı'na nakledilerek Bişr el-Hâfî'nin yanına defnedilmiştir. Humeydî'nin naaşı taşındığında kefeninin yeni olduğu, bedeninin ise henüz defnedilmiş gibi hoş kokular yaydığı rivayet edilmiştir.⁷⁴ Vefatından sonra Humeydî'nin kitaplarının ilim ehline vakfedildiği rivayet edilmiştir.⁷⁵

3. İlmî Kişiliği

Kaynaklarda “el-imâm, el-kudve, el-eserî, el-hâfız, el-mutkin, el-hâfız, şeyhü'l-muhaddisîn, el-hücce, el-allâme”⁷⁶ gibi lakaplarla anılan Humeydî, gece gündüz vaktini ilme adayan bir âlim olarak anlatılmaktadır. Bu konuda Yahya el-Bennâ (ö. 531/1136),

⁷⁰ Safedî, *el-Vâfî*, IV, 225.

⁷¹ Zehebî, *el-İber*, II, 359; Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnaût, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1410/1989, V, 390.

⁷² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 126.

⁷³ İsmâil b. Ömer ed-Dîmeşkî b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1436/2015, XIII, 254

⁷⁴ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LV, 81; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 126; Safedî, *el-Vâfî*, IV, 225.

⁷⁵ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LV, 81; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 126.

⁷⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 120; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 390.

Humeydî'nin gece sıcakta bile kitap yazdığını (istinsah ettiğini), çalışabilmek için içi su dolu bir kaptan oturup serinleyerek gecenin sıcaklığına katlandığını ifade eder.⁷⁷

Hadis ilmine ve onun illetlerine vâkıf, metin ve ricâl bilgisine sahip sika bir imam⁷⁸ olarak anılan Humeydî hakkında öğrencisi Ebû Âmir el-Abderî (ö. 524/1130) onun gibisinin görülmediğini; fıkıh, edebiyat ve hadis alanında aynı anda uzmanlaşmış, Endülüs âlimlerini görmüş böyle bir hadis hafızının benzerinin olmadığını dile getirmiştir.⁷⁹

Öte yandan İbn Asâkir (ö. 571/1176), Humeydî'nin Dımaşk ve Bağdat'ta hadis rivayet ettiğini, hadis dinlediği kişilerin de çoklukları sebebiyle sayılamayacağını ve onun hadis dinlemede ve yazmada çok sebatkar olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca hadis tahrîcinde çok titiz ve dikkatli olup yanlışla düşmekten sakındığını da belirtmiştir.⁸⁰

Kaynaklarda kendisine nisbet edilen eserlerine bakıldığında Humeydî'nin sadece hadis ilminde değil dil, fıkıh, tarih, edebiyat, tasavvuf, sanat gibi alanlarda da temayüz ettiğini söylemek mümkündür.

3.1. İlk Tahsili

Humeydî'nin hadis ilmine ilgisi çok küçükken başlamıştır. Ailesi onu henüz küçük yaşlardayken ilim meclislerine götürmüştür. Humeydî, hadis meclislerine giderken omuzlarda taşınacak derecede küçük olduğunu ve bu dönemin de hicrî 425 yılı olduğunu söylemiştir.⁸¹

Humeydî fıkıh ilmini ise ilk olarak Asbağ b. Râşid'den (ö. 440/1048-1049) öğrendiğini belirtmiş ve “Ona ne okunduğunu anlıyordum” demiştir.⁸² Ayrıca Ebû Muhammed Abdullah b. Ebî Zeyd'den (ö. 389/996) de fıkıh öğrendiği⁸³ söylenirse de yaşadıkları tarihe bakıldığında bu mantıklı görünmemektedir. Çünkü İbn Ebî Zeyd'in vefat tarihi ve Humeydî'nin doğum tarihi arasında buluşmalarına imkân vermeyecek kadar zaman farkı vardır. Bu yanlış anlaşılma şöyle izah edilebilir. Bazı kaynaklarda Humeydî'nin hocası

⁷⁷ Zehebî, *Siyeru a 'lâmi 'n-nübelâ*, XIX, 122.

⁷⁸ Makkarî, *Nefhu 't-tîb*, II, 113.

⁷⁹ Zehebî, *Siyeru a 'lâmi 'n-nübelâ*, XIX, 123.

⁸⁰ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, VV, 77.

⁸¹ Zehebî, *Siyeru a 'lâmi 'n-nübelâ*, XIX, 122; Makkarî, *Nefhu 't-tîb*, II, 113.

⁸² Zehebî, *Siyeru a 'lâmi 'n-nübelâ*, XIX, 122.

⁸³ İbn Ebî Zeyd'in Humeydî'nin fıkıh hocası olduğunu söyleyenler ile ilgili bkz: H. Yunus Apaydın, “İbn Ebû Zeyd”, *DİA*, XIX, 451; Ahmet Yücel, “HUMEYDÎ, Muhammed b. Fütüh”, *DİA*, XVIII, 358.

Asbağ'dan bahsettikten sonra “İbn Ebî Zeyd'den fıkıh öğrendi” ibaresi geçmektedir.⁸⁴ İbn Asâkir de Humeydî'den nakille Asbağ b. Râşid'in İbn Ebî Zeyd'e gelip ondan fıkıh öğrendiğini ve ondan *er-Risâle* ve *Muhtasarü'l-Müdevvene* adlı eserlerini rivayet ettiğini belirtmiştir.⁸⁵ Bu nedenle İbn Ebî Zeyd'in Humeydî'nin hocası olduğu vehmine düşüldüğü söylenebilir. Nitekim burada İbn Ebî Zeyd'in Asbağ'ın hocası olduğu kastedilmektedir. Bazı kaynaklarda yanlış anlamaya dayalı hatalı nakil yapılmış da olabilir.

3.2. İlmî Seyahatleri

Hadis dinlemek, yazmak ve hadis râvileri hakkında bilgi sahibi olmak için seyahate çıkmak bir hadis tâlibi için elzem bir gayrettir. Humeydî de yaşadığı yerle sınırlı kalmamış dönemin rihle yapılan önemli ilim merkezlerine rihleler yapmıştır.

Humeydî Endülüs'te iken Mayurka'da İbn Hazm'ın öğrencisi olmuş, onunla taassub derecesinde yakınlık kurmuş ve onun görüşüne meyletmiştir. İbn Hazm'ın Mayurka adasına hicrî 430'da (1039) geldiği ve burada 10 yıl kaldığı zikredildiğine göre⁸⁶ Humeydî ile de bu tarihler arasında görüştüğü söylenilebilir. Carl Brockelmann'ın dediği gibi İbn Hazm ile Kurtuba'da görüştüğü rivayeti isabetli görünmemektedir.⁸⁷ Fitne meydana gelip İbn Hazm'a baskı kurulunca Humeydî doğuya doğru hareket etmiştir.⁸⁸ Ayrıca Endülüs'te Ebî Ömer Yusuf b. Abdilber ile de çokça görüşmüş, ona talebelik etmiştir.⁸⁹

Öte yandan Humeydî'nin Endülüs içinde Mayurka dışında farklı bölgelerde bulunduğu dair nakiller de mevcuttur.⁹⁰ Zira kendisi *Cezvetü'l-muktebis* adlı eserinde bazı âlimlerin biyografisine yer verirken bulunduğu yerlerden de bahsetmiştir. Örneğin Muhammed b. Halasate's-Şezûnî (ö.?)'nin biyografisine yer verirken onu hicrî 440'lı yıllarda Dâniye'de gördüğünü zikretmiştir.⁹¹ Yine aynı eserde Muhammed b. Gâlib (ö. ?)'ten

⁸⁴ Bkz. Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1993, VI, 2599; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 122; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 113.

⁸⁵ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LV, 79.

⁸⁶ Mehmet Özdemir, “Mayurka”, *DİA*, XXVIII, 190.

⁸⁷ Carl Brockelmann, *Târîhu'l edebi'l-arabî*, Arapça'ya trc. Abdülhalim Neccâr, Kâhire: Dâru'l-Maârif, t.y., VI, 104.

⁸⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 125-126.

⁸⁹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 282; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 390.

⁹⁰ Bkz. İbrahim Berekât Salih İyâl Avvâd, *el-İmâmü'l-Humeydî ve menhecuhû fî kitâbihî “el-Cem beyne's-Sahîhayn”*, s. 19-20.

⁹¹ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 84.

bahsederken onunla Meriye’de karşılaştığını söylemiştir.⁹² Humeydî bu bölgelerin yanısıra Belensiye’de de bulunmuştur. Zira el-Fazl b. Ahmed b. ed-Derrâc (ö. ?)’ın biyografisine yer verirken onunla hicrî 440 yılının biraz sonrasında Belensiye’de karşılaştığını dile getirmiştir.⁹³ Abdü’l-Vâhid b. Muhammed b. Mevheb (ö. 456/1064)’in biyografisinde de onunla Şâtibe’de karşılaştığını söylemiştir.⁹⁴ Abdurrahman b. Yahya b. Muhammed (ö. ?)’in biyografisinde ise onunla Kurtuba’da karşılaştığını dile getirmiştir.⁹⁵

Harita 1: Humeydî’nin Endülüs İçindeki Rihle Güzergâhı⁹⁶

Buraya kadar Humeydî’nin yolculuk yaptığı yerler genellikle Endülüs bölgesinde bulunmaktadır. Humeydî’nin Endülüs dışındaki ilk ilmi yolculuğunu hicrî 448 yılında yaptığı

⁹² Humeydî, *Cezvetü’l-muktebis*, s. 125.

⁹³ Humeydî, *Cezvetü’l-muktebis*, s. 481.

⁹⁴ Humeydî, *Cezvetü’l-muktebis*, s. 420, 576.

⁹⁵ Humeydî, *Cezvetü’l-muktebis*, s. 403.

⁹⁶ Haritadaki güzergâh yönü tahmini olup en son okun yönü Humeydî’nin doğuya yaptığı seyahati temsil etmektedir. Harita için bkz. Mehmet Özdemir, *Endülüs, (Haritalar kısmı Düvelü’t-Tavâif)*

nakledilmiştir.⁹⁷ O, bu yılda doğuya seyahatte bulunmuştur. Kaç yaşında rihle yaptığını net olarak bilinmese de Humeydî'nin ilmî seyahate çıktığında 50'li yaşların sınırında olduğu zikredilmiştir.⁹⁸ Kayrevan'a gittiği ve orada hadis dinlediği, Hacca gittiğinde ise Mekke'de hadis dinlediği nakledilmiştir.⁹⁹ Mekke'ye yaptığı ilk rihlesinde Buhârî râvisi Kerîmetü'l-Merveziyye ile karşılaşmıştır.¹⁰⁰ Ayrıca Mısır'a, Şam'a ve Irak'a gitmiş ve buralarda hadis dinleyip birçok kişiden de hadis yazmıştır. Sonra da Bağdat'a yerleşmiştir.¹⁰¹

Humeydî, Bağdat'tan ayrıldıktan sonra bir süre Vâsıt'ta ikamet etmiştir. Daha sonra Bağdat'a dönmüş ve oraya yerleşmiştir.¹⁰² Bağdat'a döndüğünde hadis edebiyat ve diğer alanlarda eserler yazmış, Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ve birçok kişinin hadislerini tahrir etmiştir. Hocalarından Ebû Bekir el-Hatîb ve İbn Mâkûlâ da burada birçok eserini ondan rivayet etmiştir.¹⁰³

⁹⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 282; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 121.

⁹⁸ İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 390.

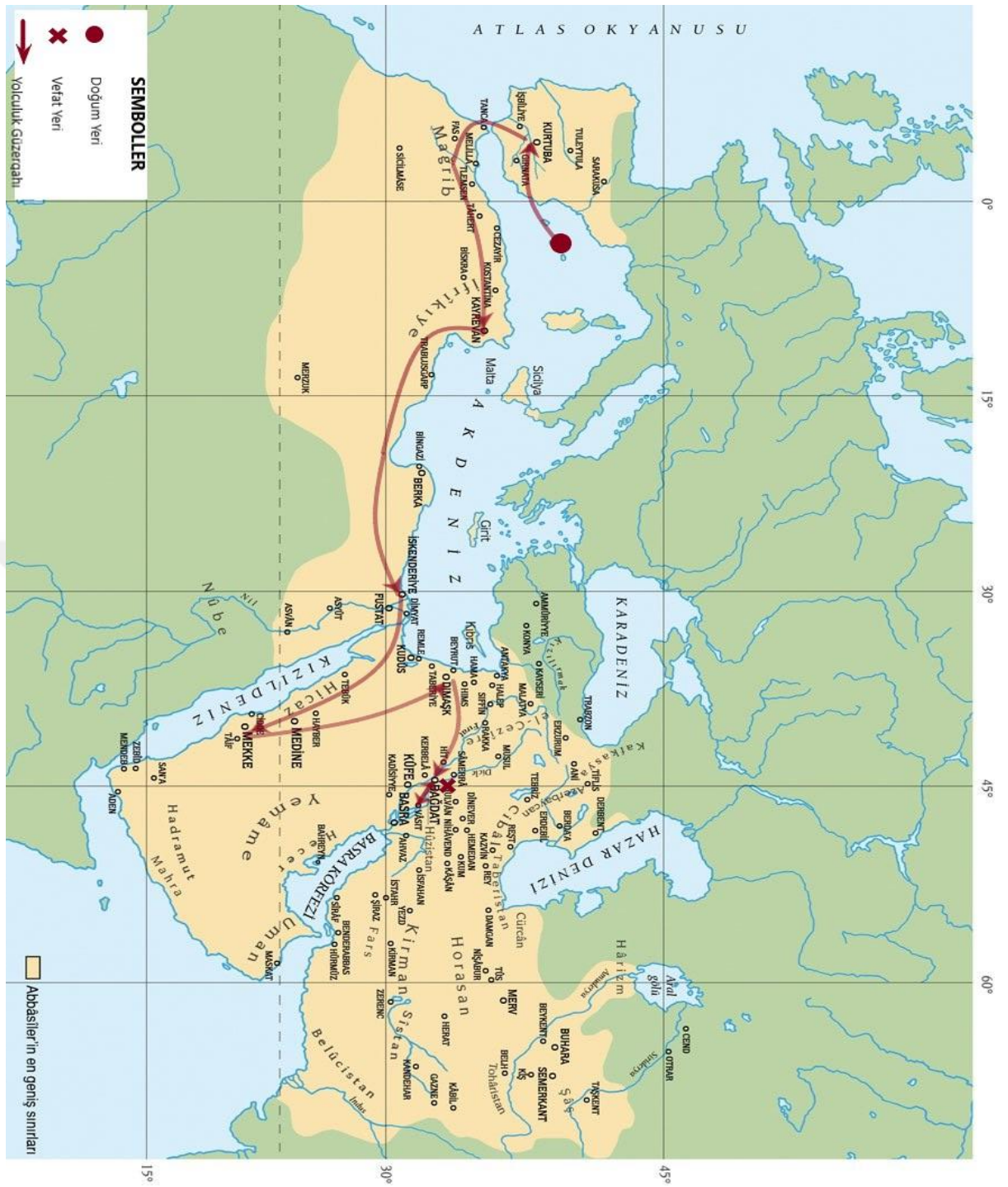
⁹⁹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 282; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 390.

¹⁰⁰ Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, Haydarâbâd: Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1374/1954, IV, 1218.

¹⁰¹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 282.

¹⁰² Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 113.

¹⁰³ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 113.

Harita 2: Humeydî'nin Doğu'ya Rihle Güzergâhı¹⁰⁴

¹⁰⁴ Haritadaki güzergâh yönü tahmini olup biyografi kaynaklarındaki rivayetler esas alınmıştır. Harita için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 33.

3.3. Hocaları

Humeydî, görüldüğü üzere ilim talebi konusunda yaşadığı yerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda dönemin başlıca ilim merkezlerine rihlelerde bulunmuş ve memleketindeki âlimler de dahil olmak üzere bu merkezlerin önde gelen âlimlerinden ilim tahsil etmiş, hadis dinlemiş ve yazmıştır. Hadis dinlediği hocalar bölgelere ayrılarak aşağıda şöyle zikredebilir:

Endülüs'teki hocaları:

İlk tahsili kısmında da bahsedildiği üzere Humeydî'nin ilk hocası Asbağ b. Râşid el-Lahmî'dir. Humeydî hocası hakkında "Hicrî 425'te veya yaklaşık bu yıllarda hadis dinlediğim ilk kişidir" demiştir. Humeydî bu hocasından Hicaz'da da hadis işittiğini söylemiştir. İbn Ebî Zeyd'in *el-Muhtasar* ve *er-Risâle* adlı eserlerini hocası Asbağ'dan aldığını belirtmiştir.¹⁰⁵

Mayurka'da ise Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm'ın büyük öğrencilerinden olmuş, ondan çokça hadis rivayet etmiş ve onunla yakın olması hasebiyle meşhur olmuştur.¹⁰⁶ Humeydî, İbn Hazm'dan sadece hadis dinlememiş aynı zamanda çoğu kitabını da ondan almış ve yazmıştır.¹⁰⁷ Öyle ki İbn Hazm'ın görüşünün ve eserlerinin Irak ve Horasan'a Humeydî aracılığıyla geçtiği söylenmiştir.¹⁰⁸

Kâdî İyâz (ö. 544/1149) Humeydî'nin, İbn Hazm'la taassub derecesinde yakınlık kurduğunu, onun görüşlerine meylettiğini, fitne hasıl olunca ve İbn Hazm'a baskı kurulunca da Humeydî'nin doğuya seyahate çıktığını nakletmiştir.¹⁰⁹

Humeydî, *İstîâb* kitabının sahibi ve *el-Muvatta* şârihi Ebû Ömer b. Abdilber Yusuf b. Abdullah el-Kurtubî'ye de talebelik etmiştir. Humeydî, İbn Abdilber'i *Cezvetü'l-muktebis* adlı eserinde uzun uzun anlatmış, onun eserlerinden bahsetmiş ve sonrasında "Onunla karşılaştık.

¹⁰⁵ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 247.

¹⁰⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, IV, 282; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 120; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, IV, 1218.

¹⁰⁷ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, s. 225; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 156.

¹⁰⁸ Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut: Dâru'l-Cenân, 1408/1988, s.694.

¹⁰⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 125-126.

Bize mecmualarının ve duyduğu hadislerinin fihristinde kendi hattıyla icazet verdiğini yazdı” demiştir.¹¹⁰

Ayrıca Humeydî, Endülüs’te Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. Dilhâs’tan (ö. 478/1085) ve başka birçok kişiden de hadis dinlemiştir.¹¹¹

Mısır’daki Hocaları:

Muhammed b. Ahmed el-Kazvînî (ö. 452/1060),

Kâdî Ebû Abdullah el-Kudâî (ö. 454/1062),

Hâfız Abdürrahîm b. Ahmed el-Buhârî (ö. 461/1069),

Ebû İshak el-Habbâl (ö. 482/1090),

Abdü’l-Aziz b. Hasan ed-Darrâb (ö. ?) ve

İbn Bekâ el-Varrâk’tan (ö. ?) hadis rivayet etmiştir.¹¹² Ayrıca Mısır’da (İbn)¹¹³ Mühendis (ö. ?) ve Edemî’nin (ö. ?), İbn Ebî Gâlib (ö. ?) ve İbnü’r-Rahîl’in (ö. ?) ashâbından hadis dinlediği de nakledilmiştir.¹¹⁴

Dımaşk’taki Hocaları:

Ebu’l-Kâsım el-Hinnâî (ö. 459/1067),

Ebü’l-Hasen Abdu’d-Dâim b. el-Hasen el-Hilâlî (ö. 460/1068),

Abdü’l-Azîz b. Ahmed el-Kettânî’den (ö. 466/1074) hadis dinlemiştir.¹¹⁵

Zehebî, Hatîb el-Bağdâdî’yi de Humeydî’nin Dımaşk’ta hadis dinlediği hocaları arasında saymıştır.¹¹⁶ Humeydî, Hatîb’in en tanınmış öğrencileri arasındadır.¹¹⁷ Ayrıca

¹¹⁰ Humeydî, *Cezvetü’l-muktebis*, s. 546.

¹¹¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, IV, 282; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XIX, 120-121.

¹¹² Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XIX, 120-121.

¹¹³ “İbn” kelimesini zikretmeyenler de var. Bkz: Ahmed b. Mustafa Taşkoprîzâde, *Miftâhu’s-sa’âde ve misbâhu’s-siyâde fi mevzuâtü’l-ulûm*, Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1405/1985, II, 124.

¹¹⁴ Sem’ânî, *el-Ensâb*, IV, 263; Burada Edemî ismi başka kaynakta Edebî, İbnü’r-Rahîl ismi ise İbnü’d-Decîl şeklinde nakledilmiştir bkz: İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LV, 80.

¹¹⁵ Sem’ânî, *el-Ensâb*, IV, 263; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XIX, 120-121.

¹¹⁶ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XIX, 120.

¹¹⁷ M. Yaşar Kandemir, “Hatîb el-Bağdâdî”, *DİA*, XVI, 453.

Humeydî, Hatîb el-Bağdâdî'den hadis dinlemekle kalmamış aynı zamanda çoğu kitabını da yazmıştır.¹¹⁸

Bağdat'taki Hocaları:

Ebu'l-Ganâim Muhammed b. Ali ed-Deccâcî (ö. 463/1071),

Abdüssamed b. el-Me'mûn (ö. 465/1073),

Ebu'l-Hüseyin b. el-Mühtedî billâh (ö. 465/1073),

Ebû Cafer b. Müslime (ö. 465/1073),

Ebû Muhammed b. Hezârmerd (ö. 469/1077) ve birçok kişiden hadis dinlemiştir.¹¹⁹

Ayrıca Dârekutnî'nin (ö. 385/995),

İbn Şâhîn'in (ö. 385/996),

Alî b. Ömer el-Harbî'nin (ö. 386/996),

İbn Habâbe'nin (ö. 389/999),

İbn Abdân'ın (ö. 415/1024) ashâbından da hadis dinlediği zikredilir.¹²⁰

Hatîb el-Bağdâdî'den sonra "ikinci Hatîb" diye meşhur olan¹²¹ *el-İkmâl* kitabının müellifi Ebû Nasr b. Mâkûlâ da Humeydî'nin hadis rivayet ettiği hocaları arasındadır.¹²²

Mekke'deki Hocaları:

Humeydî, hac için gittiği Hicaz'da karşılaştığı âlimlerin ilminden istifade etmiştir. Mekke'de o dönemin meşhur *Sahîh-i Buhârî* râvilerinden olan hadisçi Kerîme el-Merveziyye'den¹²³ (ö. 463/1071) hadis dinlemiştir.¹²⁴ Ayrıca Mekke'de (Ebu'l-Kâsım Sa'd b.

¹¹⁸ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 113.

¹¹⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 121.

¹²⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, 264.

¹²¹ Nuri Topaloğlu, "İbn Mâkûlâ", *DİA*, XX, 168.

¹²² Ebû'l-Kasım Halef b. Abdülmelik b. Beşküval, *es-Sıla*, thk. İbrâhim el-Ebyârî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Lübânî-Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısri, 1410/1989, III, 818; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVIII, 570.

¹²³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVIII, 233.

¹²⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 121.

Ali) ez-Zencânî'den (ö. 471/1079)¹²⁵ İbn Ferrâs (ö. 403/1013)¹²⁶ ve İbn Havvâs'ın (ö. ?) ashâbından¹²⁷ ve ondan başka birçok kişiden hadis dinlemiştir.¹²⁸

Vâsıt'taki Hocaları:

Vâsıt'ta Ebû Tamâm Ali b. Muhammed b. el-Hasen el-Vâsîtî el-Kâdî (ö. 459/1067) ve âlim Ebû Gâlib b. Bîşrân el-Lügavî'den (ö. 462/1070) hadis dinlemiştir.¹²⁹ Ayrıca Ebû Muhammed el-Cevherî'nin (ö. 454/1062) öğrencilerinden hadis yazana kadar Ebû Tâhir el-Muhallîs'in (ö. 393/1003) öğrencilerinden, sonra da Ömer b. Mehdî'nin (ö. 385/995) öğrencilerinden çokça hadis rivayet ettiği zikredilmiştir.¹³⁰ Şam'da ise İbn Cemî' (Cümei') (ö. 402/1012)¹³¹, İbn Ebî'l-Hadîd (ö. 469/1077) ve İbn Ehî Tebûk'ün (ö. 396/1006) öğrencilerinden hadis dinlemiştir.¹³²

Ayrıca Humeydî'nin hocalarından birinin de Abdülkerîm el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) olduğu ve ondan *er-Risâle* adlı eserini okuduğu zikredilmiştir.¹³³

3.4. Talebeleri

Onun ilminden istifade edenler ve ondan hadis rivayet edenleri şöyle sıralayabiliriz:

Hocası Ebû Bekir el-Hatîb (ö. 463/1071),

Muhammed b. Tarhan et-Türkî (ö. 513/1119),

Hâfız Ebû Âmir el-Abderî (ö. 524/1130),

Yûsuf b. Eyyûb el-Hemedânî (ö. 535/1140),

et-Tergîb ve't-terhîb eserinin sahibi İsmail b. Muhammed et-Teymî (ö. 535/1141),

Kadı Muhammed b. Ali el-Cullâbî (ö. 542/1148),

¹²⁵ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 113.

¹²⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, 263; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, LV, 80.

¹²⁷ Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, II, 124.

¹²⁸ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn* adlı eserinde Mekke'de karşılaştığı ve hadis öğrendiği bir hocasından bahsetmiştir: s.296.

¹²⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, 263; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 121.

¹³⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 121.

¹³¹ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, LV, 80.

¹³² Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, 263; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, LV, 80.

¹³³ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, nşr. Yahya Murad, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004, s.3.

el-Hüseyin b. el-Hasan el-Makdisî (ö. ?),

Ebû İshâk b. Nebhân el-Ğanevî (ö. 543/1149),

Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Nasr b. Hamîs el-Mevsîlî (ö. 552/1157),

Ebu'l-Feth Muhammed b. el-Battî (ö. 564/1169),

Hâfız Muhammed b. en-Nâsır ve ilim ve amel sahibi birçok hadis ashâbı daha ondan hadis rivayet etmiştir.¹³⁴ Irak'ta birçok hoca da ondan rivayette bulunmuştur.¹³⁵ Hocası Ebû Bekir el-Hatîb eserlerinde ondan rivayette bulunmuştur. Aynı şekilde hocası İbn Mâkûlâ da ondan rivayette bulunmuştur.¹³⁶

Dımaşk'ta ondan hadis dinleyen Muhammed b. el-Ekfânî (ö. 524/1130),

Ebu'l-Kâsım İsmail b. es-Semerkindî (ö. 536/1142),

Bağdat'ta Sadaka b. es-Sıyâf (ö. ?),

Tebriz'de Ebû Bekir Sıddîk b. Osman b. İbrahim ed-Dîbâcî (ö. ?),

Ebher'de Ebu'l-Yesar Atâ b. Nebhân b. Muhammed el-Esedî el-Ebherî (ö. ?) de ondan hadis rivayet edenler arasındadır.¹³⁷

3.5. Hadis İlmindeki Yeri

Yaşadığı dönemin en güçlü hadis hâfızlarından sayılan¹³⁸ ve “hüccet sika” olarak anılan¹³⁹ Ebû Nasr el-Humeydî'nin hadisçiliği hakkında birçok âlim rivayette bulunmuştur.

Taşköprizâde (ö. 968/1561), İmam Mâlik ile beraber Kütüb-i Sitte müelliflerini el-“E'immetü's-seb'a” diye zikredip hepsini tek tek andıktan sonra bir kişiden daha bahseder, daha sonra bunlara ziyade olarak “el-E'immetü't-tis'a” adı altında son olarak Humeydî'nin biyografisini zikreder. Meşhur hadis âlimlerinden hemen sonra Humeydî'yi anması

¹³⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 122.

¹³⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, s.263.

¹³⁶ Safedî, *el-Vâfi*, IV, 225.

¹³⁷ İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dımaşk*, LV, 77.

¹³⁸ Yaşar Kandemir, “Hâfız”, *DİA*, XV, 79.

¹³⁹ Zehebî, *el-İber*, II, 359-360.

Humeydî'nin hadis alanındaki şöhretini ve önemini göstermektedir. Ondan “büyük imam”, “meşhur âlim” diye bahsetmesi de bunu destekler niteliktedir.¹⁴⁰ Öte yandan İbn Asâkir, Humeydî'nin Dımaşk ve Bağdat'ta hadis rivayet ettiğini, hadis dinlediği kişilerin de çoklukları sebebiyle sayılamayacağını ve onun hadis dinlemede ve yazmada çok sebatkar olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca hadis tahricinde çok titiz ve dikkatli olup hataya düşmekten sakındığını da belirtmiştir.¹⁴¹

Humeydî'nin hadis ilimleri konusunda bilgi sahibi olduğu zikredilmişti. Bu konuda öğrencisi Muhammed b. Tarhân'ın (ö. 513/1119) naklettiği şu cümleler bunu destekler niteliktedir:

“Hadis ilimlerinden üç kitap vardır ki onlara ihtimam göstermek gerekir: (Birincisi) ‘İlel’ kitapları, bu konuda yazılan en iyi kitap da Dârekutnî'nin kitabıdır... (İkincisi) ‘el-Mu’telif ve’l-Muhtelif’ kitapları, bu konudaki en iyi kitap da Emir Ebû Nasr b. Mâkûlâ'nın ‘el-İkmâl’ kitabıdır. (Üçüncüsü) ‘Vefayâtü’l-Meşâyih’ kitaplarıdır ve bu konuda kitap yoktur. -Bu konuda genel bir kitap yazılmamış demek istiyor- Bu konuda bir kitap derlemek istedim ve Emir bana bu kitabı yıllara göre düzenledikten sonra alfabetik olarak sıralamamı söyledi...”¹⁴²

Humeydî, hocası Muhammed b. Selâme b. Ca’fer el-Kudâî'nin (ö. 454/1062) *Şihâbü’l-ahbâr* adlı eserini¹⁴³ rivayet ettiğinden dolayı insanlar tarafından çokça rağbet edilen, meşhur birisi olmuştur. Bundan dolayı Humeydî “صيرني الشهاب شهاباً” (*eş-Şihâb beni şihâb/yıldız yapmıştır*)” demiştir.¹⁴⁴

Humeydî'nin *Sahîh-i Buhârî*'yi Mekke'de Kerîme el-Merveziyye'den dinlediği zikredilmişti. Humeydî tarih kitabında naklettiğine göre İmam Nesâî'nin *es-Sünen*'ini de Ebû Amr b. Abdilber'den almıştır. Onun da Abdullah b. Muhammed el-Cühenî'den kıraat yoluyla, onun da Hamza el-Kinânî'den, onun da Nesâî'den aldığını belirterek hangi tarikle eseri

¹⁴⁰ Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, II, 124.

¹⁴¹ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LV, 77.

¹⁴² İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 283; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 124-125.

¹⁴³ Bu eserin tam adı *Şihâbü’l-ahbâr fi’l-hikem ve’l-emsâl ve’l-âdâb mine’l-ehâdisi’l-mervîyyeti ‘ani’r-resûli’l-muhtâr* olup bu eser Kudâî'nin kısmen alfabetik olarak yazdığı ve ilk kelimeleri ortak özelliklere haiz kısa lafızlı hadislerden seçerek düzenlediği eseridir. Eserle ilgili bkz. Mehmet Efendioğlu, “Şihâbü’l-Ahbâr”, *DİA*, XXXIX, 143-144.

¹⁴⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 123-124.

aldığını belirtmiştir.¹⁴⁵ Ayrıca Humeydî'nin İbn Mâce'deki tarikiyle rivayet ettiği sahih bir hadis de nakledilir.¹⁴⁶

3.6. Fıkıh İlmindeki Yeri ve Mezhebi

Humeydî Zâhirî idi¹⁴⁷ ve Zâhirî olduğunun bilinmesini istemezdi.¹⁴⁸ Zâhirîlik, İbn Hazm ile Endülüs'te sistematik bir yapıya kavuşmuş ve onunla Zâhirîliğin günümüze kadar ulaşması sağlanmıştır. İbn Hazm birçok talebe yetiştirmiş ve bu öğrenciler Zâhirî mezhebini Endülüs'te veya Doğu'ya giderek yaymışlardır. Bu öğrencilerden birinin de tezde konu edilen Muhammed b. Fütûh el-Humeydî olduğu söylenir.¹⁴⁹ Ancak Humeydî'nin Zâhirîlikle ilgili bir faaliyet yürüttüğü söylenemez. Çünkü yukarıda da zikredildiği üzere Humeydî Zâhirî olduğunu gizlemiştir, biyografi kaynakları da bu konuda nakiller yaparak ittifak etmiştir, denilebilir.

4. Eserleri

Humeydî çok velûd bir âlim olup hadis başta olmak üzere tarih, akaid, tasavvuf, edeb ve ahlak gibi konulara dair eserleri olduğu nakledilmiştir. Ayrıca yaşadığı dönemde şair kimliği ile de öne çıkmıştır.

4.1. Hadis'e Dair Eserleri

1. *el-Cem ' beyne 's-Sahîhayn*: Humeydî'nin en meşhur eserlerinden biridir. Humeydî, bu eserinde Buhârî ile Müslim'in *el-Câmi 'u's-sahîh*'lerindeki hadisleri bir araya toplamıştır. Ayrıca Humeydî *Sahîhayn* üzerine yazılan müstahreclerden de faydalanıp bazı rivayetleri eserine almıştır.¹⁵⁰ İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210), *Câmiu'l-usûl* adlı eserinde *Sahîhayn*'dan nakiller yaparken Humeydî'nin bu eserine itimad ettiğini ve bu tarzda yazılmış kitapların en

¹⁴⁵ Zehebî, *Siyeru a 'lâmi 'n-nübelâ*, XIX, 125.

¹⁴⁶ Zehebî, *Siyeru a 'lâmi 'n-nübelâ*, XIX, 126-127; Hadis için bkz.: İbn Mâce, "Sıyâm", 22.

¹⁴⁷ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, LV, 77; Yâkût el-Hamevî, *Mu 'cemü 'l-üdebâ*, VI, 2599; Zehebî, *Tezkiratü 'l-huffâz*, IV, 1221; Safedî, *el-Vâfi bi 'l-vefeyât*, IV, 225; Makkarî, *Nefhu 't-tîb*, II, 113.

¹⁴⁸ Zehebî, *Tezkiratü 'l-huffâz*, IV, 1221; Makkarî, *Nefhu 't-tîb*, II, 113.

¹⁴⁹ H. Yunus Apaydın, "Zâhiriyye", *DİA*, XLIV, 97.

¹⁵⁰ İ. Lütfi Çakan, "el-Cem beyne 's-Sahîhayn", *DİA*, VII, 283.

iyisi olduğunu söyler.¹⁵¹ Müellif, bu eserinde *Sahîhayn*'daki hadisleri sahâbe râvilerini esas alarak bir araya getirmiştir. Eserdeki rivayetleri râvi sahabînin faziletine göre sıralamıştır. Bu minvalde ilk önce Hz. Ebû Bekir'in ve sonrasında diğer üç halifenin hadislerini ele almış, ardından da aşere-i mübeşşerenin hadisleriyle devam etmiştir.¹⁵² Humeydî'nin insanların çokça rağbet ettiği¹⁵³ bu eserin telifiyle ömrünün sonuna kadar uğraştığı söylenebilir. Zira öğrencisi Muhammed b. Tarhân (ö. 513/1119) Humeydî'nin vefat edene kadar *Sahîhayn* ile meşgul olduğunu zikretmiştir.¹⁵⁴ Üzerinde bazı ihtisar ve şerh çalışmaları yapılmış olan bu eser Rif'at Fevzî Abdülmuttalib tarafından yayımlanmış, Ali Hüseyin Bevvâb da bu eserin başka bir neşrini Riyad'da beş cilt olarak gerçekleştirmiştir.¹⁵⁵

2. *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*: Humeydî'nin *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*'daki garîb kelimeleri açıkladığı garîbu'l-hadîse dair eseridir. Eser hakkında ikinci bölümde ayrıntılı bilgi verilecektir.

3. *Cezvetü'l-muktebis fî târîh-i ulemâi'l-Endelüs*: Humeydî'nin Endülüs âlimlerinin tarihini yazdığı eseridir. İbnü'l-Faradî'nin (ö. 403/1013) *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs*'üne yazılan zeyillerin ilki olarak zikredilir.¹⁵⁶ Humeydî bir hutbesinde onu ezberinden yazdığını söylemiş ve Bağdat'ta ondan bu kitabı yazmasını istemeleri üzerine bu kitabı kaleme almıştır.¹⁵⁷ Bu eser h. 92/711'deki Endülüs'ün fethinden başlayıp h. 450/1058 yılına kadar olan siyâsî tarihi hakkında bilgi verip daha sonra da Endülüs'te yetişen muhaddis, fakih, edip ve şairlerin biyografilerinden bahseder.¹⁵⁸ Eser Endülüs tarihini ve tarihçilerini araştıranlar için önemli kaynaklardan biridir.

¹⁵¹ Ebû's-Saadât Mecdüddin el-Mübârek b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *Câmi'u'l-usûl fî ehâdîsi'r-Resûl*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût, Mektebetü'l-Halvânî – Matbaatü'l-Melâh – Mektebetü Dârü'l-Beyân, 1389/1969, I, 55; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 600.

¹⁵² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 599.

¹⁵³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 282.

¹⁵⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 125.

¹⁵⁵ Ahmet Yücel, “HUMEYDÎ, Muhammed b. Fütûh”, *DİA*, XVIII, 358.

¹⁵⁶ Abdülkerim Özaydın, “Cezvetü'l-Muktebis”, *DİA*, VII, 516.

¹⁵⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 282-283; Kâtib Çelebi Mustafa b. Abdullah Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, Beyrut: Darü İhya-i't-Türâsi'l-Arabî, t.y, I, 581.

¹⁵⁸ Abdülkerim Özaydın, “Cezvetü'l-Muktebis”, *DİA*, VII, 516.

Târîhü'l-Endelüs diye de anılan mezkûr eser tek cilttir.¹⁵⁹ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fî târîh-i ricâli ehl-i'l-Endelüs* kitabında Humeydî'nin eserleri kısmında *Cezvetü'l-muktebis*'den bahsederken "itimad ettiğim ve nakiller yaptığım bir kitap" şeklinde niteler.¹⁶⁰ Çünkü Dabbî bu eserini *Cezvetü'l-muktebis*'e zeyil olarak yazmıştır. Eser üzerine daha birçok zeyil yazılmıştır.¹⁶¹ *Cezvetü'l-muktebis*'in Muhammed b. Tâvî et-Tancî neşri, (Kahire 1372/1952), bir komisyon tarafından neşri (Kahire 1966) ve İbrâhim el-Ebyârî tarafından neşri olmak üzere üç neşri yapılmıştır (Beyrut 1983). Ayrıca Müessesetü'r-risâle'nin hazırlattığı indeksi de neşredilmiştir (Beyrut 1986).¹⁶²

5. el-Mu'telif ve'l-muhtelif¹⁶³

4.2. Tarihe Dair Eserleri

1. *Cümelü târihi'l-İslâm*¹⁶⁴: *Târîhü'l-İslâm* şeklinde zikredenler de olmuştur.¹⁶⁵

2. *Bülğatü'l-müsta'cil fî't-târîh*: İslâmiyetin başından başlayıp Müsterşid'in zamanına kadar olan vakıalara zikretmiştir.¹⁶⁶ Ziriklî bu kitap için "Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Târîhü'l-İslâm* diye adlandırdığı kitaptır" der.¹⁶⁷ Yani tarihle ilgili zikredilen bu üç eserin aynı eser olma ihtimali yüksektir. Günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir.

4.3. Edebe Dair Eserleri

1. *Muhâtabatü'l-esdikâ fî'l-mükâtabâti ve'l-likâ*¹⁶⁸: *Kitâbü terassülü muhâtabati'l-esdikâ* ismiyle zikreden de olmuştur.¹⁶⁹ Ayrıca *et-Terassül* ismini ayrı eser olarak söyleyenler olmuştur.¹⁷⁰

¹⁵⁹ Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'ade*, I, 246.

¹⁶⁰ Dabbî, *Buğyetü'l-Mültemis*, s.161, rkm:258.

¹⁶¹ Brockelmann, *Târîhu'l edebi'l-arabî*, VI, 105.

¹⁶² Abdülkerim Özeydin, "Cezvetü'l-Muktebis", *DİA*, VII, 516.

¹⁶³ Safedî, *el-Vâfi*, IV, 225.

¹⁶⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 123; Safedî, *el-Vâfi*, IV, 225.

¹⁶⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, VI, 2600; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 113-114.

¹⁶⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 252.

¹⁶⁷ Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 328.

¹⁶⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 123; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 114.

¹⁶⁹ Safedî, *el-Vâfi*, IV, 225.

¹⁷⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 123.

2. *Teshîlû's-sebîl ilâ ilmi't-tersîl*¹⁷¹: Humeydî bu eserde dualarda, güzel konuşma ve yazma hususunda, tebrik, teselli ve tâziyelerde hangi kurallara uyulması gerekiyorsa bunları örnekleri ile anlatır. Eserin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki nüshasının tıpkıbasımı Fuat Sezgin tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁷²

3. *Tezkiratü'l-Humeydî*¹⁷³: Müellifin arkadaşları ve talebeleri için seçtiği ahlâkî ve edebî metinleri ihtiva eden bu eser, Ebû Abdurrahman b. Akîl ez-Zâhirî tarafından *ez-Zahîre mine'l-musannefâtî's-sağîre* adlı kitap içinde yayımlanmıştır (Riyad h. 1401/1981, h. 1403/1983)¹⁷⁴.

4. *el-Emânî es-sâdika*¹⁷⁵

5. *Edebü'l-esdikâ*¹⁷⁶: Humeydî bu eserde sabahları, akşamları, tebriklerde, taziyelerde, eğlencede ve bunun dışında bu tür alanlardaki birçok durumda nasıl konuşulması gerektiğinden bahsetmiştir. Eserinde güzel lafızlar kullanarak uygulaması güzel, süslü ifadelerle en güzel şekilde yer vermiştir.¹⁷⁷

4.4. Mevâiz'e Dair Eserleri

1. *ez-Zehabi'l-mesbûk fî va'zi'l-mülûk*¹⁷⁸: Melik ve emîrlere nasihat etmek gayesiyle yazılan bu eser Ebû Abdurrahman b. Akîl ez-Zâhirî ve Abdülhalîm Üveys tarafından neşredilmiştir (Riyad 1402/1982).¹⁷⁹

4.5. Tasavvuf'a Dair Eserleri

1. *Tahiyetü'l-müşâtâk fî zikri sûfiyyeti'l-İrâk*¹⁸⁰

¹⁷¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, VI, 2600; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 113-114; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, I, 287.

¹⁷² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, VI, 2600; Yücel, "HUMEYDÎ, Muhammed b. Fütûh", *DİA*, XVIII, 358.

¹⁷³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 385.

¹⁷⁴ Ahmet Yücel, "HUMEYDÎ, Muhammed b. Fütûh", *DİA*, XVIII, 358.

¹⁷⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, VI, 2600; Safedî, *el-Vâfi*, IV, 225; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 113-114; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, I, 124.

¹⁷⁶ Safedî, *el-Vâfi*, IV, 225.

¹⁷⁷ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, LV, 80.

¹⁷⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, VI, 2600; Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 123; Safedî, *el-Vâfi*, IV, 225; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 114; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn fî'z-zeyli 'alâ Keşfi'zunûn*, Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Türâsi'l-Arabî, t.y., I, 544.

¹⁷⁹ Ahmet Yücel, "HUMEYDÎ, Muhammed b. Fütûh", *DİA*, XVIII, 358.

4.6. Ahlâk'a Dair Eserleri

1. *Zemmü'n-nemîme*¹⁸¹

2. *Mâ câe mine'n-nusûsi fî hıfzi'l-câr*¹⁸²

4.6. Akâid'e Dair Eserleri

1. *Merâtibü'l-cezâ yevme'l-kıyâme al âmâ câ'et bihî nusûsü'l-Kur'ân ve's-süneni's-sâbite 'an Resûlillâh*¹⁸³

2. *Kitâbü men iddeâ'l-emân min ehli'l-îmân*¹⁸⁴

Humeydî'ye nisbet edilen diğer eserler de şunlardır: *Vefayâtü's-Şüyûh*¹⁸⁵, *Kitâbü'l-Müteşâkih fî esmâi'l-fevâkih*, *Kitâbü Nevâdirü'l-etıbbâ*.¹⁸⁶

4.7. Şiir'e Dair Eserleri

Humeydî'nin güzel ve zarıf şiir yazdığı nakledilmiştir.¹⁸⁷ Mevâiz ve emsâl konusunda şiirleri olduğu zikredilir.¹⁸⁸ Şiir konusunda ona nispet edilen eserler şunlardır:

1. *Dîvanü şî'r* (Şiir divanı)¹⁸⁹

2. *Kâsîdetü Ebî Abdillâh el-Humeydî fî'r-raddi 'alâ men 'âbe'l-hadîs ve ehlehû*: Humeydî'nin hadisi ve hadis ehlini ayıplayanlara reddiye olarak okuduğu kasidesidir.¹⁹⁰ Gotha Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunmaktadır.¹⁹¹

¹⁸⁰ Safedî, *el-Vâfi*, IV, 225.

¹⁸¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, VI, 2600; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 123; Safedî, *el-Vâfi*, IV, 225; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, I, 543; Makkarî eseri *en-Nemîme* şeklinde anmıştır, bkz. *Nefhu't-tîb*, II, 113-114.

¹⁸² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, VI, 260; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 123; Safedî, *el-Vâfi*, IV, 225; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 114.

¹⁸³ Ahmet Yücel, "HUMEYDÎ, Muhammed b. Fütûh", *DİA*, XVIII, 358.

¹⁸⁴ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LV, 81; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, VI, 2600; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 113-114.

¹⁸⁵ Safedî, *el-Vâfi*, IV, 225.

¹⁸⁶ İbn Hayr, *Fehrese*, s.472.

¹⁸⁷ Safedî, *el-Vâfi*, IV, 225.

¹⁸⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 123; Safedî, *el-Vâfi*, IV, 225; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 114.

¹⁸⁹ Safedî, *el-Vâfi*, IV, 225.

¹⁹⁰ İbn Hayr, *Fehrese*, s.491.

¹⁹¹ Brockelmann, *Târîhu 'l edebi 'l-arabî*, VI, 106.

İKİNCİ BÖLÜM
TEFSİRÜ GARÎBİ MÂ Fİ'S-SAHÎHAYN'IN GENEL
ÖZELLİKLERİ, YÖNTEM VE MUHTEVASI

1. Eserin Genel Özellikleri

Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn'ın içerik ve yöntem kısmına geçmeden önce genel özelliklerini zikretmek gerekmektedir. Bu sebeple eserin ismi, telif sebebi, tertibi, eserin yazma ve matbu nüshaları ve kaynakları gibi hususlar konusunda malumat verilecektir.

1.1. İsmi, Müellife Nisbeti ve Telifi

Kitabın tam adı *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*'i'l-Buhârî ve Müslim'dir. Kitap, isminden de anlaşılacağı üzere *Sahîhayn*'da geçen garîb kelimeleri açıklamayı hedefler. Humeydî'den bahseden biyografi kaynaklarının geneline bakıldığında onun eserleri arasında *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*'dan bahseden kaynak sayısı azdır.¹⁹² Eserden istifade edip alıntı yapanlar ise eseri bu isimle değil de daha çok “Humeydî'nin *Garîbü'l-hadîs*’inde...”¹⁹³, “Humeydî *Garîb*’inde şöyle açıkladı”¹⁹⁴, “Humeydî *Garîbü'l-Cem‘ beyne's-Sahîhayn*’da şöyle dedi”¹⁹⁵ şeklinde veya “Humeydî kitabında şöyle dedi”¹⁹⁶ diyerek zikretmişlerdir. Yani eserin tam adını biyografi kitapları dışında zikreden pek olmamıştır.

Müellif eserin mukaddimesinde *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*'ı *el-Cem beyne's-Sahîhayn* adlı eserini bitirdikten sonra yazdığını ifade eder. Yine mukaddimede eserin telif sebebini şöyle zikreder:

“Allah’ın yardımı ve inayetiyle *el-Cem‘ beyne's-Sahîhayn* adlı kitabımızı bitirdiğimizde bu eseri okuyup istifade eden duraklasın ve ders esnasında kendine anlaması zor gelen kısımları araştırayım derken kitaptan geri kalmasın diye eserde bulunan garîblerin şerhini tefsir etmek istedik. Bunu öncelikli olarak ilgilenmemiz ve yönelmemiz gereken bir şey olarak gördük. Her müsnedde garîb olarak ne geçiyorsa yine bu tertîb üzerine zikrettik ki (okuyucu) müsnedden neyi anlamakta zorluk

¹⁹² Eseri müellife nisbet eden kaynaklar için bkz. Brockelmann, *Târîhu'l edebi'l-arabî*, VI, 105; Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 2002, VI, 328.

¹⁹³ Örnek için bkz. Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn el-Cezerî, *Câmiu'l-usûl fi ehâdisi'r-Rasûl*, thk. Abbûlkâdir el-Arnaût – Beşîr Uyûn, Mektebetü'l-Halvânî- Matbaatü'l-Melâh – Mektebetü Dâru'l-Beyân, I, 67.

¹⁹⁴ Örnek için bkz. Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn el-Cezerî, *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîsi ve'l-eser*, thk. Tâhîr Ahmed ez-Zâvî - Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1383/1963, I, 403.

¹⁹⁵ Örnek için bkz. Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Minhâc şerhü Sahîh-i Müslim b. el-Haccâc*, Beyrut: Dâru lhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1392, VII, 103.

¹⁹⁶ Örnek için bkz. Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Riyad: Dârü's-Selâm, 1. Baskı, 1300, III, 44.

çektiyse yine o müsnele yönelsin ve o müsnelele garîbini çalıştıgımız ve kaynaklarından araştırdığımız kadarıyla açıklanmış olarak bulsun.”¹⁹⁷

Eserin isminde her ne kadar *Sahîhayn*’daki garîblerin tefsiri ifadesi varsa da mukaddimeden de anlaşılacağı üzere eser, *el-Cem‘ beyne’s-Sahîhayn*’daki garîbleri açıklamaya yöneliktir. Burada dikkat çekmek istenilen nokta, eserde Humeydî’nin *Sahîhayn*’a ilaveten *Sahîhayn* üzerine yazılan müstahrelerden faydalanıp kitabına aldığı rivayetlerdeki garîbleri de açıklamış olabileceğidir.

Telif zamanına gelince; Humeydî’nin vefat edene kadar *Sahîhayn* ile meşgul olduğu daha önce zikredilmişti. Ayrıca Humeydî mukaddimede *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*’ı *el-Cem‘* eserini bitirince kaleme aldığını zikrettiğine göre bu eserin telif ettiği en son eseri olduğunu söylenebilir.

1.2. Eserin Tertibi

Humeydî’nin mukaddimedele sözlerinden anlaşılacağı üzere eserin tertibi *el-Cem‘ beyne’s-Sahîhayn*’daki tertibin aynısıdır. Buna binaen *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*’ın tertibi önce aşere-i mübeşşere müsnelele ile başlar, sonra aşere sonrasındaki mukaddemîn müsnelelele ile devam eder, daha sonra müksirûn, ardından da mukillûn müsnelelele ile devam edip en sonuna da müsnelele-i nisâya yer verir. Nitekim müsneleleleler üzerinden garîbler açıklanmış olup hangi müsnelelede hangi garîb kelime, ibare veya cümle geçmişse yine o müsnelelele altında açıklaması yer almıştır.

Ayrıca her müsnelele *el-Cem‘* eserindele gibi önce Buhârî ve Müslim’in ittifak ettiği hadislerdele garîbler ile başlar, daha sonra Buhârî’nin teferrüd ettiği, en son da Müslim’in teferrüd ettiği hadislerdele garîbler ile devam eder. Müellif bu durumu ikinci müsnelele olan Hz. Ömer’in müsneleleinde *el-Cem‘* eserindele gibi “وفي أفراد البخاري من هذا المسند” diye alt başlık atarak göstermiştir. Ancak *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*’da Hz. Ömer’in müsneleleinden sonra gelen diğer sahabîlerin müsnelelelerinde böyle bir alt başlık bulunmamaktadır. Başlıklandırma usulünün doğal olarak farklılık gösterdiği başka yerler de mevcuttur. Örneğin Humeydî *el-Cem‘* eserinde kadınların müsnelelelelele geçmeden önce hadisleri naklederken belli bir bölümde “مسند” ifadesi olmaksızın sadece sahabî adı zikreder. *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*’da ise bu isimlerin önüne ziyade olarak “في حديث” ibaresi eklemiştir. Başlıklarda

¹⁹⁷ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, nşr. Yahya Murad, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1425/2004, s.5.

başka bir ekleme de kadınlar müsnedinde yer alır. Hz. Âişe'nin müsnedine garîb lafızların çok olduğu hadisler olmasından dolayı olmalı ki “في حديث أم زرع” ve “في حديث الإفك” adı altında iki alt başlık eklenmiştir. Ayrıca ifade etmek gerekir ki garîblerin hadisi rivayet eden sahabî adı altında sunulduğu bu tertib *el-Cem'* okuyucusu için kolaylık olsa da *Sahîhayn* okuyan ve buradan kelime araştıran biri için aynı kolaylıkta olmayabilir. Bu durumda sahabî râvisini tespit edip ondan sonra kelimeyi araması gerekmektedir. Ayrıca eserin birinci neşrinde muhakkik Zübeyde Abdülaziz'in kelimenin köküne göre hazırladığı fihriste baş vurarak da kelimeyi kolayca bulabilir.

Eserde garîb kelime ve cümle yapıları *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*'ın tertibi gibi müsnedlerin altında incelendiği için Humeydî çoğunlukla müsned sıralaması hususunda *el-Cem'* eserine uymuştur. Zira ondaki garîb kelimeleri incelemektedir. Ancak bazen sıralamayı bozan durumlar olmuştur. Örneğin Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın müsnedi ile İmrân b. Husayn'ın müsnedi arasındaki sıralamada değişiklikler olmuştur. *el-Cem'* eserindeki sıraya göre bakıldığında Sa'd b. Ebû Vakkâs'tan sonra gelen üç sahabînin müsnedi *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*'da İmrân b. Husayn'dan sonra ele alınmıştır. İmrân'dan sonra gelen iki sahabînin müsnedi ise Sa'd'ın müsnedinden sonra ele alınmıştır. Bunun haricinde içerikte de değişiklik olmuştur. Humeydî Sa'd'ın müsnedinin içinde İmrân'ın, İmrân'ın müsnedinin içinde de Sa'd'ın hadislerini açıklamıştır.¹⁹⁸ Yine benzer şekilde tespit edebildiğimiz kadarıyla Abdullah b. Mes'ûd'un müsnedindeki birkaç kelime Abdullah b. Mugaffel'in müsnedindeki rivayetlerden alınmıştır.¹⁹⁹ Bu karışıklık Humeydî'nin bu iki eserini (*el-Cem' beyne's-Sahîhayn* ile *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*'ı) aynı anda okuyanlar için problem teşkil etmektedir. Benzer bir hata da Habbâb b. el-Erat'ın müsnedinde vuku bulmuştur. Humeydî, Habbâb'dan sonraki müsnedi anmadan ondaki kelimeleri Habbâb'ın müsnedi içinde açıklayıp devam etmiştir. Böylece sonraki müsned olan Abdullah b. Zem'a'nın müsnedini atlayıp diğer müsnele geçmiştir.²⁰⁰ Bu hataların eserin iki matbu neşrinde de geçmesi eserin aslında hata olduğunun göstergesidir. Dikkatlice bakıldığında eserin yazmasında da aynı hatalar görülmektedir. Böylece bu hataların muhakkik ve neşredenlerden olduğu vehmine

¹⁹⁸ Kıyaslamak için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 20 ile s. 38; Humeydî, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*, I, 186-201 ile 347-357 arası; Fihrist sıralaması için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 327-328; Humeydî, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*, I, 588-589.

¹⁹⁹ Bunlar son üç kelimedir, kelimelerin tesbiti için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 40; Humeydî, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*, I, 360-361.

²⁰⁰ Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 220; Humeydî, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*, III, 364.

kapınılması doğru olmayacaktır. Eserde yaptığı bu karışıklıklar zannımızca Humeydî'nin bu eseri hayatının sonlarında yazmasının bir sonucu olabilir.

1.3. Yazma ve Matbû Nüshaları

Eserin tespit edebildiğimiz kadarıyla tek bir yazma nüshası bulunmaktadır: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye'de (Teymûr, Luga, nr. 80) bulunan bu nüshanın müstensihî ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Eserin birinci neşrinde bu yazma nüshanın vasıflarından bahsedilmektedir. Burada verilen bilgilere göre nüsha Meşrikî hatla yazılmış olup Memlûkler dönemine ait olması muhtemeldir. Nüsha 361 sayfadan oluşmaktadır. Kâğıt boyutu 30x20 cm., yazı alanı ise 14,5x9,5 cm. olup bir satırda bulunan kelime sayısı 9 ile 11 kelime arasında değişmektedir. Eser içindeki başlıklar daha büyük bir hatla yazılarak metinden ayrıştırılmıştır. Yine muhakkikin tespitine göre Müsned-i Ebû Bekir'den dört satır ve son sayfanın da bazı kısımları silinmiş görünmektedir.²⁰¹

Muhakkik sayfa sayısını belirlerken her ne kadar nüshanın son sayfasındaki 361 numarasını esas almış olsa da nüshanın elimizde mevcut olan mikrofilm görüntüsünde nüsha toplam 185 varaktır.²⁰² Sayfaları yirmi satırdan oluşan nüshanın hat türü ise -muhakkik tarafından Meşrikî olarak belirtilmişse de- tespitimizce bir hat türüne dahil edilmeyip eklektik olduğu söylenebilir.

Çalışmada tespit edildiği kadarıyla eserin iki matbu nüshası vardır:

Birincisi Kahire'de 1415/1995 yılında Mektebetü's-Sünne tarafından *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayni'l-Buhârî ve Müslim* ismiyle neşredilmiştir.²⁰³ Muhakkiki Dr. Zübeyde Muhammed Saîd Abdülazîz olup fihristlerle beraber nüsha 680 sayfadır. Müellifin mukaddimesinden önce Takdim kısmında müellifin biyografisine yer verilmiş, ardından gelen muhakkikin mukaddimesinden sonra yazma eser vafedilmiştir. Daha sonra muhakkik eserin yazma nüshasında gördüğü yanlışları ve doğru hallerini dile getirip liste halinde yayınlamış, ardından yazma eseri ele alış yöntemini dile getirerek yazma eserden birkaç fotoğrafa yer vermiştir.

²⁰¹ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayni'l-Buhârî ve Müslim*, thk. Zübeyde Muhammed Saîd, s. 9.

²⁰² Eserin mikrofilm görüntüsü için bkz. Alukah, "مخطوطة تفسير غريب ما في الصحيحين البخاري ومسلم" https://www.alukah.net/manu/files/manuscript_291/2160.pdf, (Erişim 23 Mayıs 2023).

²⁰³ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayni'l-Buhârî ve Müslim*, thk. Zübeyde Muhammed Saîd, Kâhire: Mektebetü's-Sünne, 1415/1995.

İkincisi ise Beyrut'ta 1425/2004 yılında Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye tarafından *Tefsîru garîbi mâ fi 's-Sahîhayn* adıyla neşredilmiştir.²⁰⁴ Kitap, sonunda yer alan içindekiler kısmıyla birlikte 335 sayfadır. Eseri okuyan ve itina eden kişi ise Dr. Yahya Hasan Ali Murad'dır. Bu baskının girişinde müellifin mukaddimesinden önce biyografisine kısaca yer verilmiştir.

Her iki neşirde de garîb lafızlar okunurken ayırt edilmesi açısından kalın yazı ile belirtilmiştir. Eser birinci neşirde ikinci neşrine göre çok daha ayrıntılı ele alınmıştır. Çünkü Dr. Zübeyde eseri tahkik ederken eserde geçen her bir kelimeyi harekelemiş, açıklanan her bir garîb lafzı numaralandırmış ve kitabın sonuna aranılanı rahatça bulma amacıyla metinde geçen Kur'ân âyetleri, garîb lafızlar, şiirler, meseller ve özel isimler için beş ayrı fihrist koymuştur. Fihristler okuyucu için kolaylık sağlamış olsa da bazı eksiklikler göze çarpmaktadır. Örnek verilecek olursa çalışmada dörtten fazla mesel tespit edilmişken meseller fihristinde sadece dört mesele yer verilmiştir. Benzer şekilde diğer fihristlerde de yer yer eksiklikler göze çarpsa da genellikle titizlikle hazırlanmış fihristler olduğunu söylemek gerekir. Çalışmada bu fihristlerden yeri geldikçe faydalanılmıştır. Örneğin eserde şiirlerinden istişhâd edilen şairlerin isminin tespitinde şiirler fihristinden istifade edilmiştir.

Dr. Yahya neşrinde ise sadece müsnedler numaralandırılmış, garîb lafızlar ayrıca numaralandırılmamıştır. İlk neşirden farklı olarak sadece içindekiler kısmına benzer şekilde konuların fihristi yer alır. Birinci neşrin öne çıkan özelliklerinden biri de garîb lafızları ve cümleleri daha titizlikle tespit etmesidir. İkinci neşirde bazı garîp lafız veya ibareler kalın yazı ile belirtilmeden atlanmıştır.²⁰⁵ Bu durumda aranılan kelime veya cümle öncekinin devamı gibi görünmektedir. Bununla birlikte nadir de olsa ikinci neşirde kalın yazıyla belirtilip birinci neşirde belirtilmemiş garîb kelimeler ve ibareler de bulunmaktadır.²⁰⁶ Ayrıca Dr. Zübeyde'nin metni harekelemesinin okuyucuya metni okuma konusunda epey kolaylık sağladığını belirtmek gerekir.

Bu çalışmada her iki neşir incelenmiş olsa da kitap halinde matbu olmasından dolayı ikinci neşir kullanılmıştır. Bu sebeple eserden bahsederken verilecek olan sayfa numaraları ikinci neşre aittir.

²⁰⁴ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi 's-Sahîhayn*, nşr. Yahya Murad, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.

²⁰⁵ Örnekler için bkz. Humeydî, *Tefsîr*, nşr. Yahya Murad, الجدر kelimesi s. 20; الفرائش kelimesi s. 26.

²⁰⁶ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi 's-Sahîhayn*, thk. Zübeyde Muhammed, الناقة المخطومة ibaresi s. 120.

1.3.1. Matbu Nüshalardaki Hatalar

Eserin matbu nüshaları incelendiğinde bazı hatalar göze çarpmaktadır. Bu hatalardan en çok öne çıkanı eserin ikinci neşrinde 48. müssnede eklemeler yapılmasıdır. Buna göre Ebû Humeyd es-Sâidî'nin müssnedinde eserin tahkikini gerçekleştiren Yahya Murâd ikinci neşirde eserin aslında olmayan yani aslen bu müssnedde olmayan başka müssneddeki kelimelerden eklemeler yapmıştır.²⁰⁷ Bu durum eserin yazma hali, ilk neşri ve *el-Cem* ' eseriyle kıyaslama yapınca²⁰⁸ ortaya çıkmaktadır. Bu eklemeler daha sonra eserde 92. sayfada görülmektedir. Bu sayfanın yarısı olduğu gibi Ebû Humeyd es-Sâidî'nin müssnedine eklenmiştir. Kopyalanıp yapıştırılmış gibi görünen bu kısım dışarıdan bakıldığında baskı hatası gibi görünmektedir. Bunların haricinde özellikle ikinci neşirde harf eksikliği ve fazlalığı, nokta fazlalığı vb. gibi küçük hatalar vuku bulmuştur. Bunlara aşağıda yer verilmiştir:

Yazım Yanlışları Tablosu

Yanlış yazımın geçtiği neşir	Kelimenin Yanlış Yazımı	Kelimenin Doğru Yazımı
2. Neşir'de (s. 41)	خلقة	خلقه
2. Neşir'de (s. 47)	خيث	خبث
2. Neşir'de (s. 48)	ورى بعيره	ورى بغيره
2. Neşir'de (s. 50)	إذا أكتبوكم	إذا أكتبوكم
2. Neşir'de (s. 54)	النهي	النهي
2. Neşir'de (s. 58)	قالة ابن فارس	قاله ابن فارس
2. Neşir'de (s. 42), 2. Neşir'de (s. 98)	يحسها	يحشها
1. Neşir'de (s. 142), 2. Neşir'de (s. 70)	وأردوا	وأردوا
2. Neşir'de (s. 75)	الدوابة	الدوابة

²⁰⁷ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 51.

²⁰⁸ Kıyaslama için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, thk. Zübeyde Muhammed, s. 113; Humeydî, *el-Cem ' beyne's-Sahîhayn*, I, 469-471.

2. Neşir'de (s. 59)	نجلة	نجله
2. Neşir'de (s. 78)	القلبية	القبيلة
2. Neşir'de (s. 81)	الجزام	الخزام
2. Neşir'de (s. 100)	حاقة الطريق	حافة الطريق
1. Neşir'de (s. 198), 2. Neşir'de (s. 103)	غار الفرس	عار الفرس
1. Neşir'de (s. 211), 2. Neşir'de (s. 111)	بعاير	ثعاير
1. Neşir'de (s. 218), 2. Neşir'de (s. 115)	ثامة	ثغامة
2. Neşir'de (s. 120)	ولا تشقوا	ولا تشفوا
2. Neşir'de (s. 152, 160)	القتبي	القتبي/القتبي
2. Neşir'de (s. 211)	المجنبة	المجنبة
2. Neşir'de (s. 252)	استفر	استنفر
1. Neşir'de (s. 455), 2. Neşir'de (s. 256)	عمرو بن ثعلب	عمر بن تغلب
1. Neşir'de (s. 456), 2. Neşir'de (s. 256)	حثوة	جثوة
1. Neşir'de (s. 562), 2. Neşir'de (s. 317)	أم المؤمنين حبيبة	أم المؤمنين أم حبيبة
2. Neşir'de (s. 325)	أم الحصين الحمسية	أم الحصين الأحمسية

1.4. Kaynakları

Garîbü'l-hadîse dair eserler telif edilirken başta garîbü'l-hadîs müellifleri olmak üzere dilcilerden, muhaddislerden ve fıkıh, tefsir, kıraat ile ilgili eserlerden faydalanmak kaçınılmazdır. Humeydî de eserini telif ederken bu minvalde birçok kişi ve kaynaktan faydalanmıştır. Humeydî *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*'da yaptığı nakillerde kitap isminden çok şahıs ismi zikretmektedir.

Humeydî garîb kelimeleri açıklarken hem dil ve edebiyat âlimlerinden hem de garîbü'l-hadîs müellifleri ve diğer muhaddislerden faydalanmıştır. Bunların dışında kaynağını zikretmeden birçok yerde قال/يقال/قيل fiillerini kullanarak açıklama yapmaktadır. Bu tarz kullanımlar Humeydî'nin sözlü kaynaklarını oluşturuyor denilebilir. Bunun örnekleri eserde hemen hemen her sayfada görülmektedir.

Humeydî'nin, eserini telif ederken istifade ettiği kaynaklar üç başlık altında incelenebilir:

1.4.1. Dil ve Edebiyat Âlimleri

Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn'ın bilgi kaynakları arasında dil ve edebiyat alanında ünlenmiş ve eserler telif etmiş pek çok âlim bulunmaktadır. Kavramsal çerçeve kısmında da bahsedildiği üzere garîbü'l-hadîse dair eser telif eden birçok âlim aynı zamanda dil âlimidir. Bu sebeple bu başlık altında, bilindiği kadarıyla bu alanda eser telif etmemiş dil ve edebiyat âlimlerini zikredeceğiz. Bunlar çalışmada tespit edildiği kadarıyla vefat tarihlerine göre şöyle sıralanabilir:

Ebû Amr b. el-Alâ (ö. 154/771)²⁰⁹, Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791)²¹⁰, Sîbeveyhi (ö. 180/796)²¹¹, Halef el-Ahmer (ö. 180/796 [?])²¹², Kisâî (ö. 189/805)²¹³, el-Ferrâ²¹⁴ (ö. 207/822), İbnü's-Sikkât (ö. 244/858)²¹⁵, Ebû Saîd es-Sükkerî (ö. 275/888)²¹⁶,

²⁰⁹ Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 122, s. 165, s. 238.

²¹⁰ Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 47, s. 76, s. 192.

²¹¹ Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 178.

²¹² Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 221, s. 228.

²¹³ Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 18, s. 122, s. 174.

²¹⁴ Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 79, s. 144, s. 273.

²¹⁵ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 22, s. 89, s. 147.

Sa‘leb (ö. 291/904)²¹⁷, Ebû Bekir b. el-Münzir (ö. h. 309-310 [?])²¹⁸, Zeccâc (ö. 311/923)²¹⁹, Niftaveyh (ö. 323/935)²²⁰, Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (ö. 370/980)²²¹, Ebû Bekir el-Hârizmî (ö. 383/993)²²², İbn Fâris (ö. 395/1004)²²³.

Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn’da zikri geçen dil ve edebiyatçıların görüş ve malumatlarından geniş ölçüde faydalanılmıştır. Humeydî’nin en çok istifade ettiği dil âlimi İbn Fâris’tir. Zira *el-Mücmel* kitabına sıklıkla atıf yapmaktadır. Daha sonra sırasıyla Niftaveyh, Sa‘leb, Ferrâ, İbnü’s-Sikkît, Ezherî, Kisâî, Halîl b. Ahmed ve Ebû Amr b. el-Alâ’dan birçok kez alıntı yapmıştır.

Humeydî zaman zaman bahsi geçen ulemanın görüşleri arasında tercihte bulunmuş ve eklemeler yapmıştır. Humeydî bazı dil âlimlerinin diğerlerinden yaptığı alıntılara da yer vermiş,²²⁴ ayrıca bu âlimlerin birbirlerinin görüşlerine dair değerlendirmelerini de zikretmiştir.²²⁵ Bu ulemadan yapılan nakiller kelimenin anlamına dair²²⁶ ve dil bilgisi açıklamaları²²⁷ olarak iki şekilde görülebilir. Humeydî bir kelimeyi açıklarken yer yer bir âlimin görüşünden istifade ederken bazen de birkaçının görüşünü zikretmiş bazen de “nahivciler şöyle dedi” diyerek dilcilerin ortak görüşüne değinmiştir.²²⁸ Ara sıra da “lûgat ehlinde bazıları” veya “lûgat ehli” diyerek de dilcilerin görüşlerini bildirmektedir.²²⁹ Humeydî bu ulemanın bazılarından özellikle belli hususlarda nakiller yapmıştır. Mesela

²¹⁶ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 321.

²¹⁷ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 136, s. 195, s. 307.

²¹⁸ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 202.

²¹⁹ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 89, s. 149, s. 304.

²²⁰ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 22, s. 146, s. 201.

²²¹ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 59, s. 168, s. 282.

²²² Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 250.

²²³ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 12, s. 71, s. 198.

²²⁴ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 198.

²²⁵ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 47, s. 69.

²²⁶ Dipnotlarda verilen örneklerin çoğu kelimelerin mânalarının açıklamasına dairdir.

²²⁷ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 18, s. 198, s. 227.

²²⁸ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 259.

²²⁹ Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 54, s. 62, s. 127.

harekeleme hususunda İbnü's-Sikkît'ten²³⁰, garîb kelimeye şâhid getirdiği ayetteki kelimeleri açıklarken yani garîbu'l-Kur'ân'a dair Niftaveyh'ten²³¹ alıntıda bulunmuştur.

Humeydî görüşleri naklederken görüş sahibi âlimin hangi kitabından alıntı yaptığını nâdiren belirtir. Alıntı yaparken genel olarak âlimlerin adını zikretmektedir. Humeydî'nin eserinde adını en çok zikrettiği kitap *el-Mücmel*'dir. Bu kitap İbn Fâris'e ait olan *Mücmelü'l-luga* adlı eserdir. İbn Fâris'in adını zikrettiği yerlerde de bu kitaptan ve genelde doğrudan alıntı yapmaktadır.²³² Bir yerde de Ebû Saîd es-Sükkerî'nin *Şerhu eş'âri Hüzeyl*'ini zikreder.²³³ Bu çalışma Sükkerî'nin divanıdır. Ayrıca Humeydî bir yerde Ebû Ubeyd'in *el-Ezdâd* kitabından bir alıntı yaptığını belirtmektedir.²³⁴

1.4.2. Garîbü'l-hadîs Müellifleri

Bu başlık altında Humeydî'nin *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn* adlı eserinde görüşlerinden istifade ettiği garîbü'l-hadîs müellifleri ele alınacak ve tespit edilebildiği kadarıyla hangi eserlerinden alıntı yaptığı incelenecektir. Konusunun benzerliğinden dolayı garîbü'l-Kur'ân müelliflerinden alıntı yaptıysa ona da değinilecektir. Bu müellifler vefat tarihlerine göre aşağıda sıralanacaktır.

Nadr b. Şümeyl (ö. 204/820): Girişte de bahsettiğimiz üzere ilk garîbü'l-hadîs kitabının yazarı olduğu söylenen Nadr b. Şümeyl'in *Garîbü'l-hadîs* adlı eserinin günümüze ulaşmış olup olmadığı bilinmemektedir. Humeydî, Nadr'dan istifade etmek suretiyle garîb kelimeleri açıklarken birçok alıntı yapmıştır.²³⁵

Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824 [?]): Ebû Ubeyde'nin *Şerhu garîbi'l-hadîs* adında ve küçük hacimli olduğu söylenen bir eseri vardır.²³⁶ Humeydî günümüze ulaşmış olup olmadığı bilinmeyen bu eserden birkaç yerde alıntı yapmıştır.²³⁷

²³⁰ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 96, s. 157, s. 248.

²³¹ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 81, s. 190, s. 217.

²³² Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 133; Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris, *Mücmelü'l-luga*, thk. Züheyr Abdülmuhsin Sultân, Beyrut:Müessesetü'r-risâle, 1406/1986, I, 512.

²³³ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 321.

²³⁴ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 21; Bu kitabın Ebû Ubeyd'e nisbeti tartışmalıdır, bkz. Zülfikar Tüccar, "Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm", *DİA*, X, 245.

²³⁵ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 86, s. 122, s. 213.

²³⁶ M. Yaşar Kandemir, *Garîbü'l-hadîs*, *DİA*, XIII, 376.

Kutrub Muhammed b. el-Müstenîr (ö. 210/825 civarı): İkinci yüzyılda yazıldığı anlaşılan eserlerden biri de Kutrub'un *Garîbü'l-âsâr* adıyla da anılan *Garîbü'l-hadîs*'idir.²³⁸ Günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinen bu eserden Humeydî bir adet alıntı yapmıştır.²³⁹

Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 [?]): Ahfeş'e nisbet edilen *Kitâbü Garîbi'l-Kurân ve Garîbü'l-hadîs* adlı eserleri vardır. Eserin günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir.²⁴⁰ Humeydî, Ahfeş'i eserinde sadece ismen ve bir kere zikretmiştir.²⁴¹

Ebû Saîd Abdülmelik el-Asmaî el-Bâhilî (ö. 216/831): *Kitâbü Garîbi'l-hadîs ve'l-kelâmi'l-vahî* adlı eseri olduğu zikredilir ancak bu eserin günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir.²⁴² Humeydî, bu çalışmada tespit edilebildiği kadarıyla Asmaî'den on yedi yerde alıntı yapmıştır.²⁴³

Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî (ö. 224/838): İkinci yüzyılda yazıldığı anlaşılan garîbü'l-hadîs eserleri arasında en hacimli olduğu söylenen *Garîbü'l-hadîs* adlı eserin sahibidir.²⁴⁴ Ayrıca garîbü'l-luga adı altında nâdir kelimeleri konularına göre tertip ettiği ilk lügat kitabı *el-Garîbü'l-musannef*'in de yazarıdır.²⁴⁵ Humeydî Ebû Ubeyd'den elliye yakın yerde alıntı yapmıştır. Bunlardan çoğu kelimenin anlamını açıklamaya yönelik²⁴⁶ olsa da bazen dil ile ilgili açıklamalarda²⁴⁷ bazen de hadisin genel mânasını açıklamaya

²³⁷ bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 96, s. 207, s. 260.

²³⁸ M. Yaşar Kandemir, *Garîbü'l-hadîs*, *DİA*, XIII, 376.

²³⁹ bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 174.

²⁴⁰ M. Yaşar Kandemir, *Garîbü'l-hadîs*, *DİA*, XIII, 376.

²⁴¹ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 89.

²⁴² M. Yaşar Kandemir, *Garîbü'l-hadîs*, *DİA*, XIII, 376.

²⁴³ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 37, s. 74, s. 222.

²⁴⁴ M. Yaşar Kandemir, *Garîbü'l-hadîs*, *DİA*, XIII, 376.

²⁴⁵ Zülfikar Tüccar, "Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm", *DİA*, X, 244-245.

²⁴⁶ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 146, s. 250, s. 315.

²⁴⁷ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 170, s. 236.

yöneliktir.²⁴⁸ Humeydî alıntılarının çoğunu Ebû Ubeyd'in *Garîbü'l-hadîs*'inden yapmıştır²⁴⁹ ancak birkaç yerde *el-Musannef*'inden de nakillerde bulunmuştur.²⁵⁰

Ebû Abdullah İbnü'l-A'râbî (ö. 231/846): Üçüncü yüzyılda garîbü'l-hadîse dair eser yazarlar arasında zikredilmiştir. Ancak eserinin günümüze gelip gelmediği bilinmemektedir.²⁵¹ Humeydî'nin *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*'da en çok atıf yaptığı âlimlerden biridir.²⁵²

Şemr b. Hamdeveyh (ö. 255/868): *Garîbü'l-hadîs* ile ilgili oldukça hacimli bir eserinden²⁵³ bahsedilmekle beraber hakkında yeterli bilgiye ulaşılamamıştır.²⁵⁴ Humeydî Şemr'den iki yerde alıntı yapmıştır.²⁵⁵

Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869): Dil ve edebiyat alanına dair birçok eserinin yanında *Garîbü'l-Kur'ân* adlı eser de telif etmiştir.²⁵⁶ Bu eserin günümüze ulaşp ulaşmadığı bilinmemektedir. Humeydî *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*'da sadece bir yerde Ebû Hâtim'den alıntı yapmıştır.²⁵⁷

Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889): İbn Kuteybe, Kâsım b. Sellâm'ın eserine almadığı garîb kelimeleri toplamak amacıyla *Garîbü'l-hadîs*'ini konularına göre telif etmiş, garîb kelimeleri şiirlerle, Arap atasözleri ve tarihî olaylarla açıklamıştır.²⁵⁸ Humeydî, İbn Kuteybe'den *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*'da İbn Kuteybe isminin yanı sıra, ondan daha çok Kutebî veya Kuteybî nisbesiyle alıntı yapmıştır. Humeydî İbn Kuteybe'den

²⁴⁸ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 165, s. 193.

²⁴⁹ Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 181; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Garîbü'l-hadîs*, thk. Muhammed Abdülmuîd Han, Haydarâbâd: Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1384/1964, I, 231.

²⁵⁰ Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 37; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *el-Garîbü'l-musannef*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Medine: Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1414/1993, I, 321.

²⁵¹ M. Yaşar Kandemir, *Garîbü'l-hadîs*, *DİA*, XIII, 376.

²⁵² Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 62, s. 112, s. 201.

²⁵³ M. Yaşar Kandemir, *Garîbü'l-hadîs*, *DİA*, XIII, 376.

²⁵⁴ Abdülkadir Palabıyık, *Garîbü'l-hadîs Nevinin Doğuşu*, s. 51.

²⁵⁵ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 60, s. 62.

²⁵⁶ Zülfikar Tüccar, "Sicistânî, Ebû Hâtim", *DİA*, XXXVII, 139-141.

²⁵⁷ Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 161.

²⁵⁸ M. Yaşar Kandemir, *Garîbü'l-hadîs*, *DİA*, XIII, 376.

alıntılarını genellikle *Garîbü'l-hadîs* adlı eserinden²⁵⁹ yapmakla birlikte *Garîbü'l-Kur'ân* adlı eserinden²⁶⁰ de istifade etmiştir.

Ebû İshâk İbrâhîm el-Harbî (ö. 285/899): *Garîbü'l-hadîs* adlı eseri vardır. Eserin sadece, son cildi olan V. cildinin günümüze ulaştığı bilinmektedir.²⁶¹ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Humeydî *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*'da Harbî'den yedi yerde alıntı yapmıştır. Bu alıntılarda Humeydî müellifi bazen el-Harbî nisbesiyle, bazen ismiyle birlikte nisbesiyle, bazen künyesiyle birlikte nisbesiyle bazen de künyesindeki isimle anmıştır.²⁶² Bu çalışmada tespit edilebildiği kadarıyla *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*'daki alıntıları Harbî'nin *Garîbü'l-hadîs*'inde bulamadık. Humeydî'nin eserin yayımlanmamış bölümünden alıntı yapmış olması muhtemeldir.

Ebû Bekr Muhammed b. Düreyd (ö. 321/933): Dil ve edebiyat alanına dair birçok eserinin yanında *Garîbü'l-hadîs* ve *Garîbü'l-Kur'ân* adlı eserleri olduğu zikredilir.²⁶³ Ancak bu iki eserin günümüze ulaşp ulaşmadığını bilemiyoruz. Humeydî, İbn Düreyd'den beş yerde alıntı yapmıştır.²⁶⁴ Bu alıntıların çoğu İbn Düreyd'in *Cemheretü'l-luga* adlı sözlüğünde yer almaktadır.²⁶⁵

Ebû Bekir Muhammed b. el-Enbârî (ö. 328/940): *Garîbü'l-hadîs* adlı eseri vardır. Bilindiği kadarıyla bu eseri günümüze ulaşmamıştır. Ayrıca giriş kısmında bahsettiğimiz gibi İbnü'l-Enbârî'nin yalnızca bir hadisi garîbü'l-hadîs ilmi çerçevesinde tahlil ettiği çalışmaları vardır.²⁶⁶ İncelediğimiz kadarıyla Humeydî en az kırk yerde İbnü'l-Enbârî'den alıntı yapmıştır. Ancak bu alıntılarda onun hiçbir eseri zikredilmemiş olup Humeydî'nin Harbî'den

²⁵⁹ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 59; Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe, *Garîbü'l-hadîs*, thk. Abdullah el-Cebûrî. Bağdad: Matbaatü'l-Ânî, 1397/1977, I, 226.

²⁶⁰ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 220; Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe, *Garîbü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Sakr, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1978, I, 117.

²⁶¹ M. Yaşar Kandemir, "Harbî", *DİA*, XVI, 115.

²⁶² Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 58, s. 170, s. 212, s. 266.

²⁶³ Nasuhi Ünal Karaaslan, "İbn Düreyd", *DİA*, XIX, 416-419.

²⁶⁴ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 28, s. 86, s. 109.

²⁶⁵ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 86, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd, *Cemheretü'l-luga*, thk. Remzî Münîr Balebekî, Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 1407/1987, I, 449.

²⁶⁶ Emin Işık, "İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir", *DİA*, XXI, 25.

alıntılarında olduğu gibi İbnü'l-Enbârî'den atıflarında da isim birliği bulunmamaktadır.²⁶⁷ Bu durum okuyucuda farklı bir isimden bahsediyor düşüncesi uyandırabilmektedir.

Ebû Bekr Muhammed b. Uzeyz (ö. 330/941): *Garîbü'l-Kur'ân* adlı eseri olduğu ve ömrü boyunca bu eserle uğraştığı bilinmektedir.²⁶⁸ Humeydî *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*'da bu kitaptan bir yerde ve dolaylı olarak alıntı yapmıştır.²⁶⁹

Gulâmu Sa'leb Ebû Ömer ez-Zâhid (ö. 345/957): *Kitâbü Garîbi'l-hadîs ma'a şürûh alâ Müsnedi İbn Hanbel* adlı eserin sahibidir. Bu eserde Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'indeki garîbleri açıklamak gayesiyle garîbü'l-hadîs alanında yeni bir tür geliştirdiği belirtilmiştir.²⁷⁰ Humeydî Ebû Ömer'in adını iki yerde zikretmiştir.²⁷¹

Ahmed b. Muhammed el-Herevî (ö. 401/1011): Kur'ân ve hadislerdeki garîb kelimeleri bir araya getirdiği ve günümüze ulaşan eseri *Kitâbü'l-Garibeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadîs* ile meşhur olmuştur.²⁷² Humeydî'nin en çok alıntı yaptığı kitaplardan biridir. Humeydî Herevî'den naklen hadislerdeki garîb kelimeleri açıklarken²⁷³ bir yandan da hadislerde geçen âyetlerdeki garîbleri açıklarken²⁷⁴ alıntı yapmıştır. Bu alıntılarının birçoğunda Herevî bazı kelimelerde önce harekesini belirterek yahut veznini belirterek kelimeyi açıklamış,²⁷⁵ bazen de kaynağını zikrederek²⁷⁶ alıntı yapmıştır.

Humeydî bu zikrettiğimiz garîbü'l-hadîs müelliflerinden, özellikle Ebû Ubeyd, İbnü'l-Enbârî, Herevî, İbnü'l-A'râbî ve İbn Kuteybe gibi âlimlerden garîb kelimelerin açıklamalarına dair çokça alıntı yapmıştır. Bunlardan bazıları da garîbü'l-Kur'ân'a dair ve bazıları hadisin genel mefhumunu açıklamaya dairdir. Humeydî âlimlerin garîb lafzı

²⁶⁷ Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 55, s. 90, s. 156, s. 273.

²⁶⁸ İsmail Cerrahoğlu, "Sicistânî, Muhammed b. Uzeyz", *DİA*, XXXVII, 145.

²⁶⁹ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 178; Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî, *Garîbü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Edîb Abdülvâhid Cemrân, Suriye: Dâru Kuteybe, 1416/1995, I, 411.

²⁷⁰ M. Yaşar Kandemir, *Garîbü'l-hadîs*", *DİA*, XIII, 377.

²⁷¹ Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 38, s. 162.

²⁷² Bkz. Muhsin Demirci, "Herevî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, XVII, 220-221.

²⁷³ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 12, Ahmed b. Muhammed el-Herevî, *el-Garibeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadîs*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Mekke: Mektebetü Nezzâr Mustafâ el-Bâz, 1419/1999, 482.

²⁷⁴ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 81.

²⁷⁵ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 136; Herevî, *el-Garibeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadîs*, III, 911.

²⁷⁶ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 66; Herevî, *el-Garibeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadîs*, V, 441.

açıklarken kullandığı istiṣhâdlara da zaman zaman yer vermiştir.²⁷⁷ Burada Humeydî'nin dil ve edebiyat âlimlerinden yaptığı alıntılarla garîbü'l-hadîs müelliflerinden yaptığı alıntılarının farkı görülmektedir. Kelimenin anlamına dair yaptığı alıntılar benzer görünse de ilk kısmın alıntıları daha çok kelimenin sözlük anlamına ve dilsel tahlillere yöneliktir. İkinci kısımdaki alıntılar ise bunlara ek olarak kelimenin hadisteki mânasını açıklama, hadisın genel mefhumunu ortaya koyma ve istiṣhâd metodunu kullanma gibi hususlar içerir.

Özellikle belirtmek gerekir ki Ebû Ubeyde, en-Nadr b. Şümeyl, Kutrub, el-Asmaî, Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî ve İbnü'l-A'râbî gibi bazı müelliflerin garîbü'l-hadîse dair eserlerinin günümüze ulaşır ulaşmadığı bilinmemesi ve Humeydî'nin bu eserlerden alıntılar yapıp bize ulaştırması büyük önem atfetmektedir.

1.4.3. Diğer Kaynakları

Humeydî hadislerdeki garîb lafızları veya hadisın genel mefhumunu açıklarken garîbü'l-hadîs müellifleri dışında hadis alanından Mâlik b. Enes (ö. 179/795)²⁷⁸, Muhammed b. el-Hasen (ö. 189/805)²⁷⁹, İmam Şâfiî (ö. 204/820)²⁸⁰, Abdürrezzâk es-San'ânî (ö. 211/826-27)²⁸¹, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)²⁸² gibi birçok İslâm âliminden -çoğundan tek alıntı yapmak suretiyle- istifade etmiştir. Humeydî ayrıca sahâbe neslinden Abdullah b. Abbâs'tan (ö. 68/687-88)²⁸³ ve tâbiîn neslinden Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713 [?])²⁸⁴, Katâde (ö. 117/735)²⁸⁵, İbn Şihâb ez-Zühri (ö. 124/742)²⁸⁶, Süddî (ö. 127/745)²⁸⁷, Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721)²⁸⁸ gibi zatlardan garîb kelimenin izahına ve rivayetın açıklamasına dair, zaman zaman da garîbü'l-Kur'ân'a dair alıntıda bulunmuştur. Ayrıca bir yerde fakih ve muhaddis Tahâvî'den

²⁷⁷ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 142, s. 158, s. 181.

²⁷⁸ Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 57.

²⁷⁹ Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 57.

²⁸⁰ Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 319.

²⁸¹ Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 74, s. 197.

²⁸² Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 44, s. 212.

²⁸³ Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 170, s. 240; Ayrıca tefsire dair alıntıları için bkz. s. 214, s. 254, s. 259.

²⁸⁴ Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 93.

²⁸⁵ Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 254.

²⁸⁶ Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 61.

²⁸⁷ Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 59.

²⁸⁸ Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 193, s. 217, s. 307.

(ö. 321/933), birkaç defa da müctehid Leys b. Sa‘d (ö. 175/791)’dan garîb kelimenin anlamına dair alıntı yapmıştır.²⁸⁹

Humeydî fıkıh alanına dair bazı kelimelerde fakihlerin görüşünü de belirtmiştir. Ancak bu açıklamalarda fakih ismi vermemiş, genel olarak “fakihler şöyle dedi”, “şöyle açıkladı” diyerek alıntı yapmıştır.²⁹⁰

Humeydî’nin hadislerdeki garîbleri açıklarken gerek dil ve edebiyat alanında gerekse hadis alanında kendi zamanına kadar bu alanlardaki birçok kişiden istifade etmiş olması hem dil hem de hadis alanındaki geniş bilgisini gösterir.

1.5. Sonraki Döneme Kaynaklık Etmesi

Humeydî’nin bu eseri hem muhaddislerce hem de dildilerce rağbet görmüş ve bu alanlardaki birçok müellif eserinde *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*’dan istifade etmiştir. Örneğin muhaddislerden İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201), *Sahîhayn*’daki anlaşılması güç meseleleri ve rivayetlerden çıkarılabilecek hükümleri ele aldığı²⁹¹ *Keşfü müşkili hadîsi’s-Sahîhayn* isimli eserinde birçok yerde hadislerdeki garîb kelimelerin anlamına dair alıntı yaparak Humeydî’nin bu eserinden istifade etmiştir.²⁹² Mecdüddin İbnü’l-Esîr (ö. 606/1210) garîbü’l-hadîs alanına dair eseri *en-Nihâye fî garîbi’l-hadîsi ve’l-eser*’de²⁹³ ve *Kütüb-i Sitte*’deki hadisleri bir araya toplayan eseri *Câmiu’l-usûl fî ehâdisi’r-Rasûl*’de²⁹⁴ garîb kelimelerin anlamına dair *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*’dan alıntılar yapmıştır. Nevevî (ö. 676/1277) Müslim’in *Sahîh*’ini şerh ettiği *Şerhu’n-Nevevî ‘alâ Sahîhi Müslim* adlı eserinde Humeydî’nin bu eserinden alıntı yapmıştır.²⁹⁵ Buhârî şârihi İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) ise *Fethü’l-bârî şerhu Sahîh-i’l-Buhârî* adlı eserinde birkaç yerde garîb gördüğü

²⁸⁹ Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 287.

²⁹⁰ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 86, s. 114, s. 157, s. 172, s. 238.

²⁹¹ Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec”, *DİA*, XX, 547.

²⁹² Bkz. Cemâlüddîn Ebü’l-Ferec Abdurrahmân b. Alî İbnü’l-Cevzî, *Keşfü’l-müşkil min hadîsi’s-Sahîhayn*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb, Riyad: Dâru’l-Vatan, t.y., I, 434; II, 301, 409; III, 455, 471, 503, 562; IV, 36, 201, 245, 250, 279, 317, 332-333, 466-467.

²⁹³ Bkz. Ebü’s-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn el-Cezerî, *en-Nihâye fî garîbi’l-hadîsi ve’l-eser*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî - Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Beyrut: el-Mektebetü’l-İlmiyye, 1383/1963, I, 403; II, 34, 394.

²⁹⁴ İbnü’l-Esîr bu eserinde ilk cildinin 67. sayfasında hadislerin şerhinde itimad ettiği garîbü’l-hadîse dair kaynakların arasında Humeydî’nin eserinden de bahseder. Bu eserden istifade ettiği yerler için bkz. İbnü’l-Esîr, *Câmiu’l-usûl fî ehâdisi’r-Rasûl*, IV, 710; VI, 202, 410; X, 339.

²⁹⁵ Bkz. Ebü Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Şerhu’n-Nevevî ‘alâ Sahîhi Müslim*, Beyrut: Dâru İhyai’t-Türâsi’l-Arabî, 1392, VII, 103; IX, 92.

kelime ve mekân isimlerini açıklarken bu kitaptan istifade etmiştir.²⁹⁶ Yine Buhârî şârihlerinden Bedreddin el-Aynî (ö. 855/1451) telif ettiği Buhârî şerhinde *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*'dan alıntı yapmıştır.²⁹⁷

Dilcilerden de Humeydî'nin bu eserinden istifade edenler olmuştur. Örneğin: İbn Manzûr (ö. 711/1311), *Lisânü'l-'Arab*'ın telifinde İbnü'l-Esîr vasıtasıyla Humeydî'nin bu kitabından istifade etmiştir.²⁹⁸ Özellikle sözlüğünde kelimelerin anlamlarını delillendirdiği temellendirdiği hadisten örneklerde *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*'dan alıntı yapmıştır. Aynı şekilde Zebîdî (ö. 1205/1791) *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs* adlı sözlüğünde İbn Manzûr gibi çok alıntı yapmasa da birkaç yerde *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*'dan istifade etmiştir.²⁹⁹

Muhaddisler ve dilcilerin yanı sıra müfessirlerden de *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*'a atıf yapanlar olduğu söylenmiş; Kurtubî, Hâzin, Kâsımî gibi müfessirlerin eserlerinde Humeydî'nin bu eserinden alıntılar yaptığı belirtilmiştir.³⁰⁰ Ancak araştırmamıza göre bu alıntıların sayısı az olup alıntı yapıldığı söylenilen bilgiler *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn* adlı eserde yer almamaktadır.

Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn'dan alıntı yapan bu zikrettiğimiz âlimlerden bazıları kitabı ilgili eserlerini telif ederken kaynak olarak kullanmış, bazıları da sadece eserlerinde bir veya birkaç yerde alıntı yapmıştır. Nitekim denilebilir ki muhaddis ve dilcilerin bu eserden alıntı yapmaları bu eserin hem hadis alanında hem de diğer alanlarda meşhur bir eser olduğunun göstergesidir.

1.6. Eser Üzerine Yapılmış Çalışmalar

Eser üzerine yapılmış bir tane çalışma tespit edilmiştir.³⁰¹ *Gurratü'l-ayneyn* isimli çalışma *Sahîhayn*'daki garîb kelimeleri elfiyye³⁰² şeklinde ele alıp açıklamayı hedeflemiştir.

²⁹⁶ Bkz. Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Riyad: Dârü's-Selâm, 1. Baskı, 1300, III, 44, 553; VI, 224.

²⁹⁷ Bkz. Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y., XV, 7; XVII, 279.

²⁹⁸ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, Beyrût: Dâru Sâdir, 1414/1994, II, 304; VIII, 71; XII, 139-140; XII, 293; XV, 256.

²⁹⁹ Bkz. Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Abdüssettâr Ahmed Farâc vd., Kuveyt: Matbaatü Hükümetü'l-Kuveyt, 1385/1965, XX, 507; XXXI, 509; XXXII, 371.

³⁰⁰ İbrâhim Berekât Sâlih İyâl Avvâd, "Menhecü'l İmâm el-Humeydî el-Endelüsî fi't-teâmül mea suvarî'r-rivâye ve dabt-ı elfâzihâ el-garîbe fî kitâbihî Tefsîri garîbi mâ fi's-Sahîhayn", s. 368.

³⁰¹ Abdurrahman Ömer Begârâvâ, *Gurratü'l-ayneyn fî nazmı garîbi's-Sahîhayn*, (Elbagarawee Printings), 1440/2018.

Nijeryalı hadisçi, dilci, yazar Abdurrahman Ömer ele aldığı bu elfiyyenin mukaddimesinde Humeydî'nin *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn* adlı eserini nazım şeklinde yazdığını belirtmiştir.³⁰³ Elfiyyeye genel olarak bakıldığında Humeydî'nin eserindeki müsned tertibinin ele alındığı, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*'daki kelimelerin çoğunun zikredildiği, nazma uydurulup takdim veya tehir edilerek açıklandığı görülmektedir. Elfiyye'de toplam 1597 kelime açıklanmıştır.

2. Eserde Kullanılan Yöntem

Garîbü'l-hadîs müellifleri hadislerden garîb kelime, ifade veya cümle yapılarını seçerken, seçtikleri garîbleri sunarken ve açıklarken birtakım yöntemler izlemiştir. Bu başlık altında da Humeydî'nin bu eserde kullandığı yöntem ele alınacaktır.

2.1. Garîb Lafızları Seçmedeki Yöntemi

Hadis metninden anlamı kapalı olan veya kolay anlaşılamayan kısım Humeydî'nin bu eserinde şu üç şekilde ele alınmıştır:

- Bunlardan birincisi ve en yaygın olanı metinden sadece garîb kelimeyi ele almasıdır. Buna örnek olarak *el-Cem' beyne's-Sahîhayn* adlı eserinin 2234 numaralı rivayetindeki السام kelimesi verilebilir. Peygamberimiz bu hadisinde "في الحبة السوداء شفاء من كل داء إلا السام" (Çörek otunda ölüm hariç her hastalığa şifa vardır) buyurmaktadır.³⁰⁴ Humeydî eserinde bu rivayetin tamamına yer vermemiş, sadece (السام) kelimesini garîb kelime olarak zikretmiş, açıklama olarak da "(Ölüm demektir ve hadislerde mânası açıklanmıştır) السام الموت" demiştir.³⁰⁵

- İkincisi garîb kelimeyi hadis metnindeki cümle içerisinde ele almasıdır. Bazen Humeydî garîb kelimeyi ancak cümle içinde ele anılırsa mânasının daha anlaşılır olacağı

³⁰² Elfiyye, bazı bilgilerin kolay öğrenilmesi ve hatırd tutulması için manzum olarak yazılan 1000 beyitlik eserlere verilen ortak addır. Bkz. Abdülbaki Turan, "Elfiyye", *DİA*, XI, 27-28.

³⁰³ Abdurrahman Ömer Begârâvâ, *Gurratü'l-ayneyn fî nazmı garîbi's-Sahîhayn*, s. 23-24.

³⁰⁴ Buhârî, "Tıb", 7; Müslim, "Selâm", 29; Humeydî, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb, Beyrut: Dâru İbn Hazm, t.y., III, 55.

³⁰⁵ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 164.

kanaatindedir. Bu sebeple garîb kelimeyi hadis metnindeki cümle içerisinde sunup açıklar. Buna örnek olarak da Peygamberimizin şu hadisindeki bir kelime örnek verilebilir:

"إن الله زوى لي الأرض، ورأيت مشارقها ومغاربها، وإن أمتي سيبلغ ملكها ما زوى لي منها، وأعطيت الكنزين الأحمر والأبيض..."³⁰⁶

"Allah yeryüzünü benim için dürdü. Ben de böylece yeryüzünün doğu ve batısını gördüm. Ümmetimin hükümrânlığı benim için dürülen yerlerine kadar ulaşacaktır. Bana kırmızı ve beyaz iki hazine verildi..."

Humeydî bu hadisteki kırmızı ve beyaz anlamına gelen (الأحمر والأبيض) kelimelerini açıklarken, mânası daha anlaşılır olsun diye bulunduğu cümleyle birlikte vermiş ve kelimelerin anlamını "gümüş ve altın" diyerek açıklamıştır:³⁰⁷ "وأعطيت الكنزين الأحمر والأبيض يعني الذهب والفضة"

- Üçüncüsü hadis metninin tamamını garîb olarak ele almasıdır ki burada hadisin genel mânasını ve kastedileni açıklar. Burada bir nevi şerh yapıyor gibidir. Burada garîb olan kelime değil hadisin genel mânasıdır. Buna örnek olarak da şu hadisteki garîb kısımlar zikredilebilir:

"يا ابن آدم إنك أن تبذل الفضل خير لك، وأن تمسكه شر لك، ولا تلام على كفاف، وابدأ بمن تعول واليد العليا خير من اليد السفلى"³⁰⁸

"Ey Ademoğlu! İhtiyac fazlası malını tasadduk etmen senin için hayırlıdır. Eğer bu malı elinde tutarsan, senin için kötü olur. Yeterli miktarda mala sahip olmaktan dolayı Allah katında sorumlu tutulmazsın. Harcamaya bakmakla yükümlü olduklarından başla. Veren el alan elden hayırlıdır."

Humeydî bu hadisten (الكفاف) ve (الفضل) kelimelerini açıkladıktan sonra, önce "ابدأ بمن" cümlesini açıklamış ve şöyle demiştir:

"Yani seninle bağı ve yakınlığı dolayısıyla nafakasından sorumlu olduğun ve hükmen bakman gereken ailenle başla. Bunun kapsamına da genel olarak bakman gerekenler veya seninle bağı olanlar girer. Abdullah b. Mes'ûd'un eşi Zeynep'in kocasıyla ilgili hadisinde onlardan bazıları -bağı olanlar- hakkında bu meseleyi gördüm. Eşinin üzerinde -ona bakmasıyla ilgili- bir zorunluluk bulunmadığı halde

³⁰⁶ Müslim, "Fiten", 5; Humeydî, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*, III, 534, (nr. 3097).

³⁰⁷ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 271.

³⁰⁸ Müslim, "Zekât", 32; Humeydî, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*, III, 463, (nr. 3003).

Peygamberimiz kocasına ve evindeki yetimlere sadaka vermesini teşvik etti ve ona ‘bunda iki sevap birden vardır’ dedi.”³⁰⁹

Humeydî daha sonra "اليد العليا خير من اليد السفلى" cümlesini açıklamış ve şöyle demiştir: “Yani verme konusunda, iyilik yapmada, ihsan etmede böyledir. Geri kalan hasenâta genellenecek bir durum değildir.”³¹⁰

Bu iki cümlenin açıklamasında görüldüğü üzere Humeydî sadece kelime anlamı vermemiş, hadisin genelinde anlatılmak isteneni ve kastedilen mânâyı da zikretmiştir. Eserde Humeydî bu tarz açıklamalara çokça yer vermiştir.³¹¹ Buradan da garîb ifadesini sadece kelimeye hasretmenin eksik bir durum olduğu çıkarılabilir.

2.2. Farklı Rivayetleri Olan Garîb Kelimenin Doğru Vechini Seçmedeki

Yöntemi

Hadisteki garîb kelimeyi açıklamadan önce eğer kelime birden fazla vecihte rivayet edilmişse evvela bu kelimenin doğru vechini tespit etmek gerekir. Humeydî hadis metninde farklı vecihlerle rivayet edilen garîb kelimenin hangisini eserine alması gerektiği konusunda birden fazla yol izlemiştir:³¹²

1. Bunlardan ilki kelimenin bütün farklı vecihlerini tercih yapmadan mânalarını zikrederek sunması: Buna örnek olarak Ebû Hüreyre müsnedindeki rivayetlerde geçen (الحُسْر) ve (البَيَاقَةُ) kelimeleri verilebilir:

"وفدت وفود إلى معاوية، وذلك في رمضان... أقبل رسول الله... فبعث الزبير على إحدى المجنبتين، وبعث خالدًا على المجنبة الأخرى، وبعث أبا عبيدة على الحسر، فأخذوا بطن الوادي..."³¹³

"...فَجَعَلَ خَالِدُ بْنُ الْوَلِيدِ عَلَى الْمَجْنَبَةِ الْيُمْنَى، وَجَعَلَ الزَّبِيرُ عَلَى الْمَجْنَبَةِ الْيُسْرَى، وَجَعَلَ أَبُو عُبَيْدَةَ عَلَى الْبَيَاقَةِ وَبَطْنُ الْوَادِي..."³¹⁴

³⁰⁹ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi 's-Sahîhayn*, s. 249.

³¹⁰ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi 's-Sahîhayn*, s. 249.

³¹¹ Farklı örnekler için bkz. İbrâhim Berekât Sâlih İyâl Avvâd, “Menhecû'l İmâm el-Humeydî el-Endelûsî fi 't-teâmül mea suvari'r-rivâye ve dabt-ı elfâzihâ el-garîbe fi kitâbihî Tefsîri garibi mâ fi 's-Sahîhayn”, s. 361-366.

³¹² Konuyla ilgili ayrıntılı inceleme için bkz. İbrâhim Berekât Avvâd, “Menhecû'l İmâm el-Humeydî el-Endelûsî fi 't-teâmül mea suvari'r-rivâye ve dabt-ı elfâzihâ el-garîbe fi kitâbihî Tefsîri garibi mâ fi 's-Sahîhayn”, s. 370-398.

³¹³ Müslim, “Cihâd”, 31; Humeydî, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*, III, 318, (nr. 2769).

³¹⁴ Müslim, “Cihâd”, 31; Humeydî, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*, III, 320, (nr. 2769).

Humeydî eserde (الخُسْر) kelimesini açıklarken “Biz de Ashâbü’l-hadîs’in rivayetinde gördüğümüz şekilde yer verdik. Hâsır kelimesi savaşta zırhı ve miğferi olmayana denir” demiştir. Ardından da (البياذقة) kelimesini açıklarken “Bir rivayette de bu şekilde geçiyor. Çevik hareket etmelerinden ve hızlı yer değiştirebilmelerinden dolayı piyade olanları “beyâzika” olarak adlandırmışlardır. Öyle ki onlar ağır silahlar taşıma işini yüklenmezler” demiştir. Son olarak da Ashâbü’l-garîbten bazılarının bu kelimelerin yerine (الخُبْس) kelimesiyle hadisi rivayet ettiğini söylemiş ve kelimeyi de yukarıdakilere benzer şekilde şöyle açıklamıştır:

“Onlar piyade olanlardır. Süvari olmaktan alıkoyuldukları ve gecikmelerinden dolayı bu şekilde adlandırılırlar. Bunlardan tekil olana habîs deniyor diye düşünüyorum ve bu da meful anlamında faîl olandır. Süvarilerden kendi güzergahından yürüyenleri alıkoyan anlamına gelebilen hâbis de denmesi caizdir.”³¹⁵

Açıklamadan da anlaşılacağı üzere Humeydî, rivayet edilen kelimenin farklı vecihlerinden bahsetmiş ve aralarında tercih yapmamıştır. Burada hepsinin mânasının yakın olduğunu kastetmiş ve birinin diğerinden daha doğru olduğunu söylememiştir. Nitekim yukarıda da yer verdiğimiz üzere *el-Cem*‘ adlı eserinde de ilk iki lafzı ayrı rivayetlerde zikretmiştir.³¹⁶

2. İkincisi ise rivayetin farklı vecihlerini zikretmeden birini tercih etmiş gibi sadece birini sunması. Buna örnek olarak (ترجع) kelimesi örnek verilebilir. Kelime rivayette şu şekilde geçmektedir:

"...فَيَلْقَى الْعَبْدُ فَيَقُولُ: أَيُّ فُلٍ أَلَمَ أَكْرَمَكَ وَأَسْوَدَكَ وَأَزَوَجَكَ وَأَسَخَرَ لَكَ الْخَيْلَ وَالْإِبِلَ، وَأَذَرَكَ تَرَأْسَ وَتَرْتَعُ؟... ثُمَّ يَلْقَى النَّانِي فَيَقُولُ: أَيُّ فُلٍ، أَلَمَ أَكْرَمَكَ وَأَسْوَدَكَ وَأَزَوَجَكَ وَأَسَخَرَ لَكَ الْخَيْلَ وَالْإِبِلَ وَأَذَرَكَ تَرَأْسَ وَتَرْتَعُ؟"³¹⁷

“Kul Rabbiyle karşılaşır ve Allah Teâlâ şöyle der: Ey falanca kişi! Sana ikramda bulunmadım mı? Seni evlendirmedim mi? Atı ve deveyi senin hizmetine vermedim mi? Reislik yapmâna ve ganimetten dörtte birini almâna müsâade etmedim mi?...”

Humeydî eserinde bu kelimeyi açıklarken Ashâbü’l-garîb’den bazılarının kelimeyi bu şekilde ب ile rivayet ettiğini ve bunun üzerine açıklama yaptıklarını söylemiş ve

³¹⁵ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 211.

³¹⁶ Konuyla ilgili başka bir örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, لا تضامون kelimesi s.122.

³¹⁷ Müslim, “Zühd”, 16; Humeydî, *el-Cem ‘ beyne’s-Sahîhayn*, III, 290, (nr. 2659).

açıklamalarını da şöyle zikretmiştir: “-Bu kelimenin anlamı- dörtte birini almandır ve o da devlet başkanının ganimetten aldığı paydır. Mânası refah, bolluk, bolca yemek ve tasarrufta bulunmak ve engeli olmayan güven demektir. Kelimenin aslı da bolluk ve ferahlık isteğinin eksik olmadığı bol bitkili bir merada deve otladı ve sahibi onu otlattı anlamına gelen ربيع و أربع fiilinden gelir.”³¹⁸ Humeydî *el-Cem‘ beyne’s-Sahîhayn* adlı eserinde iki vecihe de yer vermesine rağmen *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*’da kelimenin diğer şeklinden yani ت ile olan vechinden ve anlamından hiç bahsetmemiştir. Bu durum da ilk vechi daha isabetli gördüğünü ve tercih ettiğini akla getirmektedir.

3. Üçüncüsü ise rivayetin farklı vecihleri arasında tercih yapmasıdır. Bu durum onun rivayetler konusunda derin bilgisine işarettir. Buna örnek olarak da Ümmü Zer‘ hadisindeki عيائا kelimesi örnek verilebilir. Rivayette kelime şöyle geçmektedir: (أَوْغِيَاء... زوجي عيائا)³¹⁹ Humeydî bu iki lafzın açıklaması için şöyle demiştir: “Râvî şüphe etmiştir. Doğrusu noktasız ayn ile olandır, عيائا da kadınlara yaklaşmayan demektir. Aynı şekilde gebe bırakmayan deveye de denir.”³²⁰ Burada Humeydî iki lafzı da zikretmiş, arasında tercih yapmış ve birincinin doğru olduğuna kanaat getirmiştir.

2.3. Garîb Kelimeleri Harekelemedeki Yöntemi

Arapça kelimeler harekelenerek kelimeyi yanlış okumanın önüne geçilir. Garîb ehli muhaddisler bu mevzuya önem vermiş ve hadis metninde geçen garîb lafızları harekelemişlerdir. Humeydî de bu konuya önem vermiş, hataya düşmemeye gayret etmiş ve garîb lafızları harekelemede birtakım yöntemler izlemiştir.³²¹ Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Garîb kelimenin ilk harfini zikretmesi. Bu durumda tashîf³²² ve tahrif³²³ yapılmasının önüne geçmek istemiştir. Örnek olarak Hz. Aişe’nin bir hadisinde³²⁴ geçen (نهج)

³¹⁸ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 202.

³¹⁹ Buhârî, “Nikâh”, 82; Müslim, “Fezâilü’s-Sahâbe”, 14; Humeydî, *el-Cem‘ beyne’s-Sahîhayn*, IV, 90, (nr. 3201).

³²⁰ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 290. Başka bir örnek için bkz. *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, القسم kelimesi s.295.

³²¹ Konuyla ilgili makale için bkz. İbrâhim Berekât Avvâd, “Menhecû’l İmâm el-Humeydî el-Endelüsî fi’t-teâmül mea suvari’r-rivâye ve dabt-ı elfâzihâ el-garibe fi kitâbihi Tefsîri garibi mâ fi’s-Sahîhayn”, s. 399-415.

³²² Bkz. Mehmet Efendioğlu, *Musahhaf, DÎA*, XXXI, 229-230.

³²³ Bkz. Mehmet Efendioğlu, *Muharref, DÎA*, XXXI, 4.

³²⁴ Buhârî, “Menâkibu’l-Ensâr”, 44; Humeydî, *el-Cem‘ beyne’s-Sahîhayn*, IV, 109, (nr. 3222).

kelimesi verilebilir. Humeydî kelimeyi açıklamadan önce ilk harfini zikrederek tashîfe düşülmesini ve yanlış okunmasını engellemiş oluyor:

"نهج الرجل ينهج بالنُّونِ إِذَا كَانَ مَبْهُورًا مُنْقَطِعَ النَّفْسِ يُقَالُ نَهَجَ وَأَنهَجَ إِذَا رَبَّأَ وَتَدَارَكَ نَفْسَهُ وَتَتَابَعَ"³²⁵

2. Garîb kelimenin noktalı veya noktasız olduğunu zikretmesi. Bu duruma genellikle kelimedeki karışabilecek noktalı ve noktasız harfler varsa başvurulur. Buna örnek olarak da Übey b. Ka‘b’ın rivayet ettiği bir hadisteki³²⁶ (ذَمَامَة) kelimesi örnek verilebilir. Humeydî kelimenin açıklamasında ilk harfin noktalı olduğunu belirterek şöyle diyor:

"ذَمَامَة: حَيَاءٌ وَإِشْفَاقٌ مِنَ الذَّمِّ بِالدَّالِّ الْمُعْجَمَةِ وَأَمَّا بِالدَّالِّ الْمُثَمَّلَةِ فَفَبِحِ الْوُجْهِ وَالتَّنَزُّمِ لِلصَّاحِبِ حِفْظَ ذَمَامِهِ خَوْفًا مِنَ الذَّمِّ إِنْ لَمْ يَفْعَلْ"³²⁷

“Zemâme: yergiden utanmak ve sakınmak demektir. Noktalı zel ile yazılır. Noktasız dal ile yazıldığında ise yüzdeki çirkinlik anlamına gelir. Bir kişi tarafından tezemmüm ise yerilmekten korktuğu için yapmasa dahi nefsinin koruması demektir.”

3. Garîb kelimedeki harfin harekesini zikretmesi. Harf müşkil görünürse veya başka şekilde okunması muhtemelse ve böylelikle mâna değişecekse Humeydî harfin harekesini kesre mi, damme mi, fetha mı veya med mi, kasr mı, hemze mi olduğunu zikreder. Örneğin Sevde bint Zem‘a’nın hadisindeki³²⁸ (المسك) kelimesini açıklamadan önce -büyük ihtimalle misk kelimesi ile karışmasını önlemek amacıyla- ilk harfin harekesi için بفتح الميم (fethalı mim ile) demiştir.³²⁹ Başka bir örnek olarak da استلأم (zırh giydi) kelimesi verilebilir. Humeydî bu kelimeyi açıklarken بالهمز diyerek hemzenin varlığına dikkat çekmiştir.³³⁰ Zira aynı müsnedde açıkladığı ve hemzesiz olan (الاستلام) (hacer-ül esvedi öpmek veya elini sürmek) kelimesiyle³³¹ mâna yönünden karışabilirdi.

4. Tashîh ve tahrîfe düşmesi muhtemel olan garîb kelimenin harekesini zikretmesi. Böyle durumlarda Humeydî, harfin farklı hareketlerle zikredildiğinde mânanın değiştiğine

³²⁵ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 296. Başka örnekler için bkz. s. 128, s.131.

³²⁶ Müslim, “Fezâil”, 46; Humeydî, *el-Cem‘ beyne’s-Sahîhayn*, I, 404, (nr. 645).

³²⁷ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 44.

³²⁸ Buhârî, “Eymân”, 21; Humeydî, *el-Cem‘ beyne’s-Sahîhayn*, IV, 260, (nr. 3502).

³²⁹ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 319.

³³⁰ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 103.

³³¹ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 89.

dikkat çekmektedir. Buna misal olarak Humeydî'nin Safiyye bint Huyey hadisinde³³² geçen (الرسال) kelimesinin açıklaması verilebilir:

"الرسال، بِإِسْكَانِ السَّيْنِ: السَّيْرُ السَّهْلُ، وَالرَّسْلُ: مَا أُرْسِلَ مِنَ الْغَنَمِ إِلَى الْمَرْعَى، يَفْتَحُ الرَّاءُ وَالسَّيْنُ، وَالرَّسْلُ: اللَّبَنُ يَكْسُرُ الرَّاءُ"³³³

"er-Raslü sin harfinin sükûnlu haliyle yavaş yürüyüş demektir. er-Raselü râ ve sîn harfinin fethalı haliyle koyunları meraya salmak anlamındadır. er-Rislü kelimesi ise râ harfinin kesralı haliyle süt demektir."

Örnekte görüldüğü üzere Humeydî garîb kelimeye harflerinin harekelemesine göre farklı mâna verildiğini açıklamıştır.

5. Garîb kelimeyi sarfî açıdan veznini zikrederek harekelemesi. Zira kelimenin veznini açıklamak o kelimeyi nasıl okuyacağımız konusunda da yol gösterir. Humeydî bazen kelimenin hangi vezinde olduğunu zikrederek harekeleme yapmıştır. Buna örnek olarak (المحمم) (kara yüzlü) kelimesini verebiliriz.³³⁴ Humeydî bu kelime için "مُفْعَلٌ مِنَ الْحَمَمِ" diyerek veznini zikretmiştir.³³⁵

6. Garîb kelimenin harekesini sigasını zikrederek belirlemesi. Bir örnek zikredecek olursak Hz. Aişe'nin bir hadisinde³³⁶ geçen (الجميمة) kelimesini örnek verebiliriz. Humeydî bu kelime için "تَصْغِيرُ جِمَةٍ" (Cemme kelimesinin tasgîridir) demiştir.³³⁷

2.4. İstîşhâd Yöntemi

Sözlük anlamı "şahit getirmek, şahit göstermek" olan istîşhâd kelimesi lügat, sarf, nahiv ve belagat ilimlerinde "bir kelimenin veya bir ifadenin lafız, anlam ve kullanım doğruluğunu kanıtlamak amacıyla doğruluğu kesin olan nazım ve nesirden örnek vermek" anlamına gelir. Bu anlamda verilen örneğe şâhid (çoğulu şevâhid) denmiştir. İstîşhâd teriminin yerine bazı kaynaklarda ihticâc ve istidlâl terimlerinin kullanıldığı da olmuştur.³³⁸

³³² Buhârî, "Bed'ül-Halk", 11; Müslim, "Selâm", 9; Humeydî, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*, IV, 259, (nr. 3501).

³³³ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 319.

³³⁴ Kelimenin geçtiği rivayet için bkz. Müslim, "Hudûd", 6; Humeydî, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*, I, 536, (nr. 885).

³³⁵ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 61.

³³⁶ Buhârî, "Menâkibu'l-Ensâr", 44; Humeydî, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*, IV, 109, (nr. 3222).

³³⁷ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 296.

³³⁸ İsmail Durmuş, "İstîşhâd", *DİA*, XXIII, 396.

İstişhâd ihtiyacının fetihlerin akabinde Araplar'ın Arap olmayanlarla karışarak dillerinin bozulma ihtimaline karşı ortaya çıktığı söylenmiştir. İstişhâd metni olarak hem şiir hem şiir dışı sözler kullanılmıştır. Bunun en başında da Kur'ân âyetleri gelir. Hadislerle istişhâd konusuna gelince bu hususun câiz olup olmadığı tartışılmıştır.³³⁹

Humeydî diğer garîbü'l-Kur'ân ve garîbü'l-hadîs müellifleri gibi garîb lafızların anlamlarını açıklarken veya dilsel çözümlemelerde gerek Kur'ân âyetlerini gerek hadisleri gerekse meselleri ve Arap şiirini şevâhid olarak kullanmıştır. Humeydî'nin kullanmış olduğu bu şâhidler kullanım sıklığına göre sırasıyla âyet, şiir, hadis, mesel ve câhiliye âdetleriyle açıklama olmak üzere sırasıyla ele alınacaktır. Humeydî'nin bunların dışında şâhid getirdiği diğer bazı kaynaklar da yer yer karşımıza çıkmaktadır. Ancak bunlar çok az olduğu için tezde alt başlık altında zikredilmemiştir. Örneğin Humeydî “وَلَدَ” kelimesini açıklarken verdiği mânayı desteklemek adına “Araplardan bir kadın dedi ki” ve “İncil’de şöyle bir cümle zikredilir” diyerek açıkladığı mânaya zikrettiği iki cümleyi şâhid getirmiştir.³⁴⁰ Yine başka bir örnekte “حَيَّ” kelimesini açıklarken istişhâd amacıyla kelimenin aynı manada kullanıldığı Abdullah b. Mes‘ûd’tan rivayet edilen bir sözü zikretmiştir.³⁴¹

2.4.1. Âyetle İstişhâd

Humeydî'nin hadislerdeki garîb lafızları açıklarken en çok başvurduğu kaynak Kur'ân âyetleridir. Kur'ân-ı Kerim'deki kelimeler Arap dili açısından en fasîh ve en belîğ ifadeler olarak kabul edildiği için ilk olarak başvurulacak kaynaktır. Bu sebeple onun mütevâtir, şâz ve âhad kıraatleriyle istişhâd edilmiştir.³⁴² Humeydî'nin âyetle istişhâd ettiği kelimelere şu şekilde örnek verilebilir:

1. Örnek:

"إِنِّي أَخْشَى أَنْ أَرْيَا: أَي: أَمِيلُ عَنْ الْحَقِّ { لَا تَزْعُ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا } [آل عمران: 8]، لَا تَصْرِفْنَا عَنْ
الْهُدَى. 343"

³³⁹ İsmail Durmuş, “İstişhâd”, *DİA*, XXIII, 396-397.

³⁴⁰ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 175.

³⁴¹ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 260.

³⁴² İsmail Durmuş, “İstişhâd”, *DİA*, XXIII, 396.

³⁴³ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 6.

Örnekte Humeydî Hz. Ebû Bekir'in müsnedindeki 6. hadiste³⁴⁴ geçen (زيع) kelimesini hakikatten sapma anlamında açıkladıktan sonra “Bizi doğru yola ilettikten sonra kalplerimizi eğriltme” mealindeki Âl-i İmrân sûresi 8. âyetini şâhid olarak vermektedir. Ayeti zikrettikten sonra da kelimenin ayetteki mânasına değinerek “doğru yoldan ayırma” anlamında olduğunu söylemiştir.

Humeydî bazı kelimelerin hadisteki mânasını açıkladıktan sonra kelimenin aslında hangi mânaya geldiğine de değinir ve aslındaki mânaya Kur’ân âyetini şâhid olarak verir. Buna örnek olarak da Hz. Ömer’in müsnedinde geçen bir rivayetteki³⁴⁵ (الفيء) kelimesinin açıklaması verilebilir:

2. Örnek:

"الفيء غنائم أهل الحرب، وأصل الفيء الرجوع من جهة إلى جهة، أو من مفارقة إلى موافقة، قال تعالى {حتى تفيء إلى أمر الله} [الحجرات: 9] ، أي ترجع." ³⁴⁶

Bu örnekte Humeydî (الفيء) kelimesini harb ehlinin ganimetleri olarak açıklar. Ardından kelimenin aslının bir yönden diğer yöne veya anlaşmazlıktan muvâfakata dönmek anlamında olduğunu zikreder. Bu mânaya şâhid olarak da (Allah’ın emrine dönünceye kadar) mealindeki el-Hucurât sûresi 9. âyeti zikretmiş ve burada kelimenin dönmek mânasında olduğunu söylemiştir.

3. Örnek:

Ebû Zer müsnedinden bir rivayetteki³⁴⁷ (فُرج) kelimesini açıklarken şöyle demiştir:

"فُرج سقف بيتي، أي: كُشف وشق؛ ومنه قوله {إذا السماء انشقت} [الانشقاق: 1] أي: شقت وخرقت" ³⁴⁸

Humeydî buradaki fiili “açığa çıktı, yarıldı” olarak açıklamıştır. “Yarıldı” anlamına şâhid olarak da “Gök yarıldığında” anlamındaki İnşikâk sûresi 1. âyetine yer vermiştir.

³⁴⁴ Buhârî, “Humus”, 1; Müslim, “Cihâd”, 16; Humeydî, *el-Cem‘ beyne’s-Sahîhayn*, I, 86, (nr. 6).

³⁴⁵ Buhârî, “Humus”, 1; Humeydî, *el-Cem‘ beyne’s-Sahîhayn*, I, 114, (nr. 35).

³⁴⁶ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 11.

³⁴⁷ Buhârî, “Salât”, 1; Müslim, “İmân”, 74; Humeydî, *el-Cem‘ beyne’s-Sahîhayn*, I, 262, (nr. 355).

³⁴⁸ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 28.

Burada Humeydî gârib kelimeye değil de mânasını açıklarken kullandığı kelimeye şâhid getirmiştir.

Bu zikredilen örneklerde olduğu gibi Humeydî garib lafızların mânalarını açıklamak ve desteklemek için âyetleri birçok yerde farklı şekillerde şâhid olarak kullanmıştır.³⁴⁹

2.4.2. Şiirle İstişhâd

Şiir Arap dili çalışmalarında sıkça kullanılmasına rağmen Arap dilcileri şevâhid için şiirleri kullanılabilecek şairleri tabakalara ayırarak değerlendirmişlerdir. Bu açıdan Arap edebiyatında şairler “Câhiliye dönemi şairleri, muhadram şairler, İslâm’ın ilk döneminde yetişen şairler (mütekaddimûn) ve yeni şairler (müvelledûn, muhdesûn)” olmak üzere dört grupta incelenir. Edebî ilimlerden lugat, sarf ve nahivde ilk üç gruba dahil olan şairlerin şiirleriyle istişhâd edilir ve istişhâd asrının son bulduğu yıl olarak 150 (767) yılı verilir. Bununla birlikte müvelledûn şairler içerisinde güvenilir ve sağlam olanların özellikle bunlardan dilci olanların sözleriyle istişhâd etmeyi câiz görenler olmuştur.³⁵⁰

Kendisi de bir şair olan, birçok şiir yazan ve şiir divanı olan Humeydî’nin Kur’ân âyetlerinden sonra istişhâd için kullandığı malzemenin başında şiirler gelmektedir. Humeydî şiirlerini istişhâd olarak kullandığı şairlerin ismini yer yer zikretmişse de³⁵¹ çoğunlukla zikretmemiştir. Ancak *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn* eserinin tahkikli neşrinde muhakkik, eserde geçen şiirler üzerine çalışmış böylece eğer eserde zikredilmemişse şiirin diğer mısrasına yer verdiği, şiirin şairini, bulunduğu kitabı ve ulaşabildiyse şairinin biyografisinin bulunduğu kaynağı zikrettiği bir fihrist hazırlamıştır.³⁵² Bu fihrist sayesinde eserde şiiri zikredilip ismine yer verilmeyen şairlere ulaşılabilir.

Humeydî, bahsedilen dört tabakanın şiirlerinden istişhâd etmiş olsa da istişhâdı ihtilaflı olan dördüncü tabakanın şiirlerini çok az şevâhid olarak sunmuştur. Humeydî’nin şiiriyle istişhâd ettiği şairlerin isimleri şunlardır:

³⁴⁹ Diğer örneklerden bazıları için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, (الجدل) s. 17, (الطواغي) s.22, (السرى) ve (هويت) s. 106.

³⁵⁰ İsmail Durmuş, “İstişhâd”, *DİA*, XXIII, 396.

³⁵¹ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 92, s. 259, s. 268.

³⁵² Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayni l-Buhârî ve Müslim*, thk. Zübeyde Muhammed Saîd, s. 630-636.

İmruülkays (ö. M. 540 civarı)³⁵³, Züheyr b. Cenâb el-Kelbî (ö. M. 564)³⁵⁴, Adî b. Zeyd (ö. M. 600 civarı)³⁵⁵, Ümeyye b. Ebü's-Salt (ö. 8/630 [?])³⁵⁶, Amr b. Ma'dikerib (ö. 21/641-42)³⁵⁷, Ebû Züeyb el-Hüzelî (ö. 28/648-49)³⁵⁸, Şemmâh b. Dırâr (ö. 30/650 [?])³⁵⁹, Mütemmim b. Nüveyre (ö. 30/650)³⁶⁰, Lebîd b. Rebîa (ö. 40-41/ 660-661)³⁶¹, Hutay'e Cervel b. Evs (ö. 59/678 [?])³⁶², Hassân b. Sâbit (ö. 60/680 [?])³⁶³, Ma'n b. Evs (ö. 64/684 [?])³⁶⁴, Temîm b. Mukbil (ö. 70/689'dan sonra)³⁶⁵, Kanânî Ebu'l-Hacnâ (ö. 87/697)³⁶⁶, A'sâ Bâhile (ö. ?)³⁶⁷, Ahtal Gıyâs b. Gavs (ö. 92/710-11)³⁶⁸, Râî en-Nümeyrî (ö. 97/716 [?])³⁶⁹, Abdullah b. Rü'be (ö. 97/715-16)³⁷⁰, Cerîr b. Atıyye (ö. 110/728 [?])³⁷¹, Ferezdak (ö. 114/732)³⁷², Kümeýt el-Esedî (ö. 126/744)³⁷³, Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791)³⁷⁴, Ebu'l-Hindî (ö. 180/796 [?])³⁷⁵, Süveyd b. es-Sâmit (ö. ?)³⁷⁶, İbn Fâris (ö. 395/1004)³⁷⁷, Hurâşe b. Amr el-

³⁵³ Örnekler için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 145 (أطاف kelimesi); s. 204 (ماتلات kelimesi).

³⁵⁴ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 190 (التحية kelimesi).

³⁵⁵ Örnekler için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 164 (أذن kelimesi); s. 305 (فإن الله...cümlesi).

³⁵⁶ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 147 (اللم kelimesi).

³⁵⁷ Örnekler için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 184 (الظلف kelimesi); s. 190 (التحية kelimesi).

³⁵⁸ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 234 (تأذن kelimesi).

³⁵⁹ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 121 (الناجذ kelimesi).

³⁶⁰ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 297 (التأبين kelimesi).

³⁶¹ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s.106 (العمرى kelimesi).

³⁶² Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 173 (الفلو kelimesi).

³⁶³ Örnekler için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 106 (السرى kelimesi); s. 301 (الغفلة kelimesi).

³⁶⁴ Örnekler için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 234 (أول الأذان الله أكبر cümlesi); s. 259 (الله أكبر cümlesi).

³⁶⁵ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 228 (الصدر kelimesi).

³⁶⁶ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 107 (أوما kelimesi).

³⁶⁷ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 293 (تكفيه kelimesi).

³⁶⁸ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 130 (السور kelimesi).

³⁶⁹ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 246 (الإصبع kelimesi).

³⁷⁰ Örnekler için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 145 (بخ kelimesi); s. 197 (بخ بخ ibaresi).

³⁷¹ Örnekler için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 159 (بللت kelimesi); (فراش kelimesi).

³⁷² Örnekler için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 234 (أول الأذان الله أكبر cümlesi); s. 259 (الله أكبر cümlesi); s. 322 (الدغر kelimesi).

³⁷³ Örnekler için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 138 (الخبث kelimesi); s. 263 (المهل kelimesi).

³⁷⁴ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 75 (لي kelimesi).

³⁷⁵ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s.135 (وضر kelimesi).

³⁷⁶ Örnekler için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 94 (العربية kelimesi); s. 46 (العربية kelimesi); s.181 (العربية kelimesi).

³⁷⁷ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 268 (الجمان kelimesi).

Abesî (ö. ?)³⁷⁸, Hatm el-Kaysî (ö. ?)³⁷⁹, İbn Hazm (ö. 456/1064)³⁸⁰, Ezbat b. Kurey‘ Et-Temîmî (ö. ?)³⁸¹.

Görüldüğü üzere Humeydî’nin şiirleriyle istişhâd ettiği şairlerin çoğu Câhiliye dönemi şairleri, muhadram şairleri ve İslam’ın ilk döneminde yetişen mütekaddimûn şairlerdendir.

Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn’dan Humeydî’nin şiirle istişhâdına iki örnek verilebilir:

1. Örnek:

"الأطم بضَم الألف: الحصن، وجمعه أطام، والأطوم في غير هَذَا: السلحفاة، أفادنيه الإمام أبو مُحَمَّد علي بن أحمد عَنْ بعض أهل اللُّغَةِ، وَأُنْشِد "خِيطَتْ ظَهَارَتَهُ بَجِلْدِ أَطُوم"³⁸²

Örnekte Abdullah b. Ömer’in müsnedinde geçen bir rivayetteki³⁸³ (الأطم) kelimesi ele alınmıştır. Humeydî bu kelimenin mânasını kale olarak açıkladıktan sonra çoğulunu zikretmiş ve bundan başka, kelimenin bir de kaplumbağa anlamına geldiğine değinmiştir. Bu anlamı İbn Hazm’ın bazı dil ehli kişilerden ona bildirdiğini söylemiş ardından da bu ikinci mânaya şâhid olarak İbn Hazm’dan “Astarı kaplumbağa derisiyle dikildi” mânasında bir mısra zikretmiştir.

2. Örnek:

"وَأَوَّلُ الْأَذَانِ اللَّهُ أَكْبَرُ، قِيلَ: مَعْنَاهُ الْكَبِيرُ، فَوَضَعَ أَفْعَلَ بِمَعْنَى فَعِيلٍ، كَمَا قَالَ عَزَّ وَجَلَّ: {وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ} [الروم: 27] أَي هَيْنَ عَلَيْهِ، وَكَمَا قَالَ الشَّاعِرُ:

إِنَّ الَّذِي سَمَكَ السَّمَاءَ بَنَى لَنَا بَيْتًا دَعَائِمَهُ أَعَزُّ وَأَطُولُ

أَي دَعَائِمُهُ عَزِيزَةٌ طَوِيلَةٌ.³⁸⁴

³⁷⁸ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 285 (اليوادر kelimesi).

³⁷⁹ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 121 (الطمم kelimesi).

³⁸⁰ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 92 (أطم kelimesi).

³⁸¹ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 235 (حي على الصلاة cümlesi).

³⁸² Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 92.

³⁸³ Buhârî, “Cenâiz”, 79; Müslim, “Fiten”, 19; Humeydî, *el-Cem‘ beyne’s-Sahîhayn*, II, 161, (nr. 1267).

³⁸⁴ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 234.

Örnekte Muâviye'nin müsnedinde ezan esnasında söylenmesi gerekenler ile ilgili hadisinde³⁸⁵ geçen (الله أكبر) cümlesinin açıklamasını görüyoruz. Humeydî burada أكبر kelimesinin كبير mânasında olduğunu yani buradaki أفعِل veyninin فعيل konumunda olduğunu belirtmektedir. Buna şahid olarak da önce âyet sonra şiir örnek verir. Âyet “Bu ona kolaydır” mealinde olup Humeydî âyetteki أهون kelimesinin هين mânasında olduğunu zikrediyor. Yani daha kolay demek yanlıştır, kelime burada kolay mânasındadır. Aynı şekilde istişhâd edilen şu beyit de bu mânayı pekiştirmektedir:

“Şüphesiz ki göğü yükselten bize bina etti sütunları güçlü ve uzun olan bir ev”

Beyitteki أعز kelimesi عزيز mânasında, أطول kelimesi de طويل mânasında olup Humeydî'nin açıklamasını güçlendirmektedir.

Humeydî şiirleri çoğu zaman garîb lafızların anlamını pekiştirmek için kullansa da örneklerde olduğu gibi lafzın metinde kastedilenden başka bir anlamı varsa ona şahid getirmek amacıyla veya garîb lafızda kullanılan veynin kullanımına örnek getirmek amacıyla şiirlerden istifade etmektedir.

2.4.3. Hadislerle İstişhâd

Hadislerle istişhâd edilip edilmeyeceği konusunun ihtilaflı olduğu zikredilmişti. Hadisle istişhâdı caiz görmeyenler, mâna ile hadis rivayetinin caiz olması ve Arap olmayan unsurların hadis ile ilgilenmelerinden dolayı çokça lahn ve i'rab hatası tarzında hataları vaki olması gibi sebeplerden taraftar değillerdir. Hadisle ihticâca taraftar olanlar ise dil, lehçe ve anlatım bakımından Hz. Peygamber'in Arapçayı en iyi konuşan kimse olup Arapların en fasihi olduğu, hadis rivayetinin şiir rivayetine göre çok daha sağlam, ciddi, çok incelenmiş, güvenilir rivayetlerle geldiğini, bu sebeple hadisin daha güvenilir olduğunu ifade ederler.³⁸⁶

Humeydî garîb kelimeleri açıklarken hadisle istişhâda yer yer başvurmuştur. Humeydî'nin hadisle istişhâdına şunlar örnek verilebilir:

1. Örnek:

³⁸⁵ Buhârî, “Cuma”, 23; Humeydî, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*, III, 408 (nr. 2900).

³⁸⁶ Yusuf Sancak, “Hadisin Arap Dili Temel Kaynakları İçinde İstişhâd ve Edebî Yönü Arap Dili ve Edebiyatına Katkısı”, *Ekev Akademi Dergisi* 24 (Yaz 2005): 196-197.

"(وَلَا يَنْفَعُ ذَا الْجَدِّ مِنْكَ الْجَدُّ) الْغِنَى وَالْحِظُّ فِي الرِّزْقِ، أَيُّ لَا يَنْفَعُ ذَا الْغِنَى مِنْكَ غِنَاهُ، إِنَّمَا يَنْفَعُهُ الطَّاعَةُ وَالْإِيمَانُ، مِنْهُ الْحَدِيثُ الْآخِرُ فِي وَصْفِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ (وَإِذَا أَصْحَابُ الْجَدِّ مَحْبُوسُونَ) يَعْنِي: ذَوِي الْحِظِّ وَالْغِنَى."³⁸⁷

Humeydî Berâ b. Âzib'in müsnedindeki bir rivayette³⁸⁸ geçen (الجد) kelimesinin rızıkta talih ve zenginlik anlamına geldiğini, ilgili cümlelerin de zengin olanın zenginliğinin sana faydalı olmaması, sana faydalı olanın iman ve tâat olması anlamında olduğunu açıklamıştır. Ardından aynı mânaya gelen aynı kelimenin kıyameti vasseden başka bir hadiste³⁸⁹ geçtiğini zikrederek başka bir hadisi şâhid getirmiştir. Söz konusu hadis şöyledir: "Zenginlik ve talih sahibi kişiler hapsedilmiş olanlardır."

2. Örnek:

"وَالِاسْتِغْسَالُ أَنْ يُقَالَ لِلْعَائِنِ: اغْسِلْ دَاخِلَةَ الْإِزَارِ مِمَّا يَلِي الْجَدَّ بِمَاءٍ، ثُمَّ يَصْبُ عَلَى الْمَعْيُونِ، وَقَدْ جَاءَ ذَلِكَ فِي بَعْضِ الْحَدِيثِ وَفِي سَنَنِ أَبِي دَاوُدَ عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ: (كَانَ يُؤْمَرُ الْعَائِنُ فَيَتَوَضَّأُ ثُمَّ يَغْتَسِلُ مِنْهُ الْمَعْيُونُ)"³⁹⁰

Humeydî burada Abdullah b. Abbas'ın rivayet ettiği nazarın hak olduğu ile alakalı hadisteki³⁹¹ (الاستغسال) kelimesini şu şekilde açıklamaktadır: "İstiğsâl gözü değen kişiye elbisenin içini suyla yıka denilmesidir. Sonra bu, göz değmesine uğrayana dökülür. Bu durum Hz. Âişe'den rivayetle Ebû Dâvud'un sünenindeki bazı hadislerde görülür. Hz. Âişe dedi ki: "Gözü değene abdest alması emredilir, onun abdest suyu alınır, bununla göz değmesine uğrayan yıkanır."³⁹²

Humeydî bu örneklerde garîb kelimeleri açıkladıktan sonra verilen mânayı desteklemek için aynı mânada başka bir hadisle istişhâd etmiştir.³⁹³

2.4.4. Meselle İstişhâd

Mesel, atalardan aktarılagelen ve onların asırlar içerisindeki tecrübe ve gözlemlerine bağlı düşüncelerini değişmez kalıplaşmış özlü sözlerle nasihat ve hüküm içerecek şekilde

³⁸⁷ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi 's-Sahîhayn*, s. 58.

³⁸⁸ Müslim, "Salât", 38; Humeydî, *el-Cem' beyne 's-Sahîhayn*, I, 520 (nr. 848).

³⁸⁹ Buhârî, "Rikâk", 51.

³⁹⁰ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi 's-Sahîhayn*, s. 86.

³⁹¹ Müslim, "Selâm", 16; Humeydî, *el-Cem' beyne 's-Sahîhayn*, II, 120 (nr. 1197).

³⁹² Ebû Dâvud, "Tıb", 15.

³⁹³ Hadisle istişhâda dair diğer örnekler için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi 's-Sahîhayn*, s. 22, s. 37, s. 44, s. 75, s. 142, s. 145.

yansıtan, sözü ve anlamı beğenilerek kuşaktan kuşağa nakledilen çoğunlukla aslî haline benzeyen durumları açıklamak ve örnek vermek gayesiyle kullanılan anonim içerikli özdeyişe denir.³⁹⁴ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*'da garîb kelimelerin yanı sıra hadislerde geçen bazı meselleri de garîblerin arasında ele alıp yer yer açıklamıştır.³⁹⁵

Dilcilerin ve tefsircilerin önemli istişhâd kaynaklarından biri olan meseller Humeydî'nin garîbü'l-hadîse dair eserinde de şevâhidler arasında yerini almıştır. Ancak eserde mesellerle istişhâd diğer istişhâd kaynaklarına göre azdır. Humeydî'nin meselle istişhâdına aşağıdaki örnekler verilebilir³⁹⁶:

1. Örnek:

"وَقَوْلُ الْأَخْرَى: (إِنْ دَخَلَ فَهْدٌ) تَصِفُهُ بِكَثْرَةِ النَّوْمِ وَالْغَفْلَةِ فِي الْمَنْزِلِ عَلَى وَجْهِ الْمَذْحِ لَهُ وَالْفَهْدِ مَوْصُوفٍ بِكَثْرَةِ النَّوْمِ وَفِي الْمَثَلِ أَنْوَمَ مِنْ فَهْدٍ..."³⁹⁷

Humeydî burada Ümmü Zer' hadisinden³⁹⁸ garîb bulduğu "Eve geldiğinde -avdan dönen- bir pars gibidir" (إِنْ دَخَلَ فَهْدٌ) cümlesinin mânasını açıklamaktadır. Humeydî bu cümlede övgü ifadesi olarak kadının kocasını çok uyumakla ve ev işlerinden gâfil olmasıyla vasfettiğini açıklıyor. Devamında bu mânayı destekleyecek "parstan daha uykucu" anlamındaki bir meseli şâhid getiriyor. Çünkü parsların en uykucu yaratık olduğu bildirilmiştir.³⁹⁹

2. Örnek:

"النَّغْفُ: دُودٌ يَكُونُ قِي أَنْوَفِ الْغَنَمِ وَالْإِبِلِ، وَاحِدُهَا نَغْفَةٌ، وَهِيَ مُحْتَقَرَةٌ وَإِيلَامُهَا شَدِيدٌ، وَيُقَالُ فِي الْمَثَلِ: (مَا هِيَ إِلَّا نَغْفَةٌ)..."⁴⁰⁰

³⁹⁴ İsmail Durmuş, "Mesel", *DİA*, XXIX, 293.

³⁹⁵ Örnekler için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 9, s. 15, s. 19.

³⁹⁶ Diğer örnekler için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 146, s. 135.

³⁹⁷ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 290.

³⁹⁸ Buhârî, "Nikâh", 82; Müslim, "Fezâilü's-Sahâbe", 14; Humeydî, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*, IV, 90 (nr. 3201); Hadisle ilgili bkz. M. Yaşar Kandemir, "Ümmü Zer' Hadisi", *DİA*, XLII, 333-335.

³⁹⁹ Ahmed b. Muhammed el-Meydânî en-Nisâbü'rî, *Mecma'u'l-emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, t.y., II, 355.

⁴⁰⁰ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 268.

Humeydî bu örnekte Nüvâs b. Semân'ın rivayet ettiği bir hadiste⁴⁰¹ geçen (النغف) kelimesini açıklıyor. Bu kelimenin develerin ve koyunların burunlarında olan kurtçuklara dendiğini, onun zelil görülen bir şey olduğunu ve çok acı verdiğini zikrettikten sonra bu anlamı destekleyen “O ancak bir kurtçuktur” mânasındaki meseli zikretmiştir. Çünkü bu söz hakir ve zelil görülen insanlar için söylenmiştir.⁴⁰²

2.4.5. Câhiliye Âdetleriyle Açıklama

Humeydî garîb kelimeleri açıklarken ara ara câhiliye âdetlerine değinmiştir. Çünkü bazı hadislerde câhiliyede var olan uygulamalardan bahsedilmiş ve bunların birçoğu İslâm tarafından kaldırılmıştır. Dolayısıyla hadisi anlamak için câhiliyenin yaşam biçimini açıklamak gerekmiştir.

Câhiliye âdetlerine değinme hususuna örnek olarak “مطرنا بنوء كذا” cümlesi⁴⁰³ verilebilir. Humeydî bu cümleyi açıklarken Ebû Ubeyd'den nakille senenin başlarında doğan yirmi sekiz yıldız olduğunu bunların her birinin de on üç gecede bir fecrin batıda doğmasıyla düştüğünü ve buna mukabil başka bir yıldızın doğduğunu, senenin bitişiyle bu yirmi sekiz yıldızın da yok olduğunu söylemiş; bu durumu da câhiliyede Arapların bir inancıyla açıklamıştır. Çünkü câhiliye döneminde Araplar bir yıldız düşüp diğeri çıktığında bu durumda yağmur yağması gerek deyip o zamanda yağan her yağmurun o yıldızın sebep olduğuna inanırlarmış ve “falan yıldız bize yağmur yağdırdı” derlermiş. Yağmur yağdırma fiilini yıldızla nisbet ettikleri için Hz. Peygamber bu inanışa karşı çıkmıştır.⁴⁰⁴

Başka bir örnek olarak da “ليعفرنه الله” cümlesinin⁴⁰⁵ açıklamasında geçen “لا عقر في” ifadesi verilebilir. Humeydî bu “İslâm'da -ölünün kabri başında- deve kesilmesi yoktur” anlamına gelen bu ifadeyi açıklarken şöyle demiştir. “Câhiliyede ölünün kabri başında yemek maksatı olmadan deve keserlerdi ve mezarın sahibinin bu şekilde deve keserek

⁴⁰¹ Müslim, “Fiten”, 20; Humeydî, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*, III, 526 (nr. 3082).

⁴⁰² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, Beyrût: Dâru Sâdır, 1414/1994, IX, 338.

⁴⁰³ İlgili hadis için bkz. Buhârî, “Ezân”, 156; Müslim, “İmân”, 32; Humeydî, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*, I, 540 (nr. 890).

⁴⁰⁴ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 61-62.

⁴⁰⁵ Cümlelerin geçtiği hadis için bkz. Müslim, “Rüya”, 4; Humeydî, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*, III, 5-6 (nr. 2169).

hayatı boyunca misafirleri için deve kesmiş olan ölen kişinin vefatından sonra ona sevap kazandırdığını söylerlerdi.”⁴⁰⁶

Örneklerde görüldüğü üzere Humeydî, bazı kelimeleri açıklarken câhiliye âdetlerine değinmiş ve İslâm tarafından bu âdetlerin kaldırıldığını bildirmiştir.⁴⁰⁷

3. Eserin Muhtevası

Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn'ın ilk tahkikli neşrindeki garîb lafızların numaralandırılması esas alınarak yapılan sayıma göre Humeydî bu eserde tekrarlarıyla birlikte toplam 4005 garîb kelimeyi açıklamıştır. Burada garîb kelime tabirinin genel mânada kullanıldığını belirtmek isterim. Zira açıklanan kısmın çoğunluğu kelime olsa da bazen terkîb veya cümle yahut hadisin genel mefhumu da garîb olarak sunulup açıklanmıştır.

Eserde bilindiği üzere hadis metninin tamamı ve senedi nakledilmemiş, sadece istenen garîb kelime ve cümle yapıları ele alınıp açıklanmıştır. Açıklamaların çoğu kısa olmakla birlikte uzun uzun açıklamalara ve şerhlere yer verildiği de olmuştur. Kelimeyi bazen metinde geçtiği haliyle vermiş bazen de masdar haliyle vb. zikredip açıklamıştır.⁴⁰⁸

Humeydî'nin garîb kelimeleri açıklarken sunmuş olduğu bilgileri ve nasıl bir içerik oluşturduğu bu çalışmada incelendiği kadarıyla aşağıda sıralanacaktır.

3.1. Kelime Anlamına Dair Açıklama

Metinde açıklanan kelimelerdeki garâbete baktığımızda garâbetin birçok nedenden kaynaklandığını görebiliriz. Humeydî kelimenin birden çok anlama gelmesi, zıt anlamlar taşıması, kelimenin dolaylı anlatım içermesi, kelimenin anlam değişikliğine uğraması, yabancı dil ve lehçelere ait olması, hareke farklılığı, harf farklılığı gibi sebeplerden dolayı ortaya çıkan garîb kelimeleri izah etmiştir.

Humeydî sadece Peygamberimizin hadisinde geçen garîb kelimeleri açıklamamış aynı zamanda sahâbilerin sözlerindeki garîb kelimeleri de açıklamıştır. Örneğin s. 19'da bir

⁴⁰⁶ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 147.

⁴⁰⁷ Diğer örnekler için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 88, s. 116, s. 138, s. 151, s. 251.

⁴⁰⁸ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 15 (الترادف kelimesi).

cümleyi açıklamadan önce “من قول عمر” diyerek garîb olan cümleyi sunmuş, ardından cümlelerin mefhumunu açıklamıştır. Aynı şekilde 9. sayfada da -sakife hadisinde geçen ve ensardan birinin zikrettiği- bir meseli açıklamıştır.

Humeydî'nin açıkladığı garîb kelimeleri sadece hadis metninden aramamak gerekir, yeri geldiğinde Humeydî hadis metninin yanında istişhâd ettiği malzemedeki garîb kelimeleri veya kendi açıklamalarında yer alan garîb kelimeleri de açıklamıştır. Humeydî bu minvalde hadis metninin içinde garîb kelime geçen âyet varsa o âyeti zikredip açıklamasını yapmıştır.⁴⁰⁹ Aynı şekilde hadis metnindeki bir şiirde geçen garîb kelime varsa onu da açıklamıştır.⁴¹⁰ Yine garîb kelimeyi açıklarken şahid getirdiği bir şiirde garîb bulduğu kelime varsa onu da açıklamıştır.⁴¹¹ Benzer şekilde garîb kelimeleri açıklarken kullandığı kelime veya fiilleri de eğer mânası kapalı veya çok bilinmiyorsa ayrı bir garîb kelime olarak ele alıp açıklamaktadır.⁴¹²

Humeydî *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*'da birden fazla anlamı olan kelimeleri garîb olarak ele alıp açıklamaktadır. Örneğin Hz. Ebû Bekir'in müsnedindeki (عقال) kelimesinin hadisteki muhtemel iki mânasını da zikretmiş,⁴¹³ başka bir örnekte Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın müsnedinde (الصرمة) kelimesinin iki farklı mânasını açıklamıştır.⁴¹⁴ Bazen de kelimenin birden fazla anlamını verirken önce metinde kastedilen mânayı zikretmiş, daha sonra başka anlamlara gelebileceğini söyleyerek diğerlerine de yer vermiştir. Yani sözlük gibi her mânayı zikretmiştir.⁴¹⁵ Örneğin (العلم) kelimesinin metindeki mânasını önceleyerek altı farklı mânaya geldiğini açıklamıştır.⁴¹⁶ Humeydî bazen de incelediği garîb lafızlar hakkındaki görüşleri zikrederken kastedilen mâna kaç cihetten anlaşılabilirse tercih yapmadan bütün görüşleri zikretmektedir.⁴¹⁷

⁴⁰⁹ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 8, En'âm sûresi 164. âyet.

⁴¹⁰ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 99 (المستطير ve ينزه kelimeleri); Şiirler için bkz. Humeydî, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*, II, 245-246.

⁴¹¹ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 121 (الحدأة kelimesi).

⁴¹² Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 12 (العوج ve القدع kelimeleri).

⁴¹³ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 6, iki mânası da hadise uyumlu diğer bir örnek için bkz. s. 74 (الخرج kelimesi)

⁴¹⁴ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 21.

⁴¹⁵ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 57 (قانتين kelimesi), s. 74 (نفر kelimesi).

⁴¹⁶ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 250.

⁴¹⁷ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 204 (كاسيات kelimesi).

Yukarıdakilere benzer bir şekilde Humeydî kelimeyi açıklarken o kelimenin mânasına dair farklı görüşler varsa onları da zikretmektedir. Örneğin (ليك) kelimesini açıklarken kelime hakkındaki dört görüşe de yer vermiştir.⁴¹⁸

Bazı kelimeler birçok mânada kullanılabildiği için garîb olarak atfedilebilmektedir. Örneğin (ينظر) kelimesi görmek anlamına gelir ama aynı zamanda (ينتظر) mânasında yani beklemek mânasında da kullanılabilir. Humeydî de bu sebeple bu kelimeyi garîb olarak ele alıp kelimenin iki anlamına da değinmiş ve ikinci anlamına Kur'ân'dan şahid getirmiştir.⁴¹⁹

Humeydî açıklama yaparken bazen garîb kelimenin köküne inerek o kelimenin aslı hakkında malumat vermektedir. Bazen de garîb kelimenin metinde geçen mânasını belirttikten sonra أصله diyerek aslında hangi mânaya geldiğini de zikretmektedir.⁴²⁰ Bunun tam tersi yani önce kelimenin aslını zikredip daha sonra metindeki mânasını zikrettiği yerler de olmuştur.⁴²¹

Humeydî bazı kelime açıklamalarında sadece mânasını söylemekle kalmayıp o konudaki diğer kelimelere de değinmektedir. Örneğin ef'âlu şurû dediğimiz başlama fiillerinin birini garîb lafız olarak açıklarken diğerlerini de zikretmiştir.⁴²² Buna benzer bir şekilde Humeydî bazen garîb olan kelimeyi açıklarken o kelimeyle ilgili akla gelebilecek başka kelimeler varsa onları da tek tek zikretmektedir. Örneğin azı dişle dört ön dişlerin arasında olan diş anlamına gelen (الرابعة) kelimesini açıklarken otuz iki dişin hepsinin ismini tek tek zikredip açıklamıştır.⁴²³

Humeydî birçok yerde garîb kelimenin açıklamasını uzatmadan sadece tek kelimeyle eş anlamına değinmektedir.⁴²⁴ Bazen de eğer bir kelimenin birden fazla eş anlamı varsa yani aynı anlama gelen birden fazla kelime varsa metindeki garîb kelimeyi açıklarken onları da yanında zikretmiştir. Örneğin 73. sayfada “koğucu, iftiracı” anlamına gelen (النمام) kelimesini açıklarken açıklamadan önce aynı anlama gelen yedi kelimeyi de beraber zikredip

⁴¹⁸ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 74-75; başka örnek için bkz. s. 305 (فإن الله لا يمل cümlesi).

⁴¹⁹ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 63.

⁴²⁰ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 7 (الهجرة kelimesi); s. 8 (وعك) ve (دقت) fiilleri.

⁴²¹ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 13 (الحواشي kelimesi).

⁴²² Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 10.

⁴²³ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 64.

⁴²⁴ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 6 (السائمة ve الهوان kelimeleri); s. 7 (الرق kelimesi).

açıklamasını yapmıştır.⁴²⁵ Humeydî bazı kelimeleri de zıddını söyleyerek açıklama yoluna gitmiştir.⁴²⁶

Humeydî'nin eserde garîb kelimeleri açıklarken uzun uzun detaya girdiği de görülmektedir. Örneğin “günaha yaklaşma” anlamına (اللمم) kelimesini açıklarken günah işleyenlerin hallerine ve buna bağlı olarak bağışlanma durumlarına değinmiş, son olarak da kelimeyle ilgili bir Arap sözüne yer verip bir şiir zikrederek örnek kullanımını sunmuştur.⁴²⁷ Başka bir örnek olarak (الابتداء) kelimesini örnek verebiliriz. Bu kelimeyi açıklarken sanki başlıca bir konu açıklar gibi bidatle ilgili hangi bidatin zemmedildiği hangi bidatin methedildiğine kadar birçok detaya değinmiş, bu kelimeyi uzun uzun açıklamıştır.⁴²⁸ Humeydî bu yöntemle sanki şöyle demek istemiştir: Kelimenin anlamını merak eden hemen kelimedenden sonra kısaca zikrettiğim anlamına bakmakla yetinsin ve hadisi okumaya devam etsin. Kelimeyle ilgili detaylı bilgi merak eden ise devamındaki açıklamaya, verdiğim şâhidlere, örneklere bakarak etraflıca bilgi edinsin.

Humeydî bazen garîb olan bir kelimeyi açıklarken şeklen ona benzeyen ve böylece benzer mânalara gelen kelimeleri de zikredip açıklamaya çalışmıştır. Örneğin 107. Sayfada “şiddetli karanlık” anlamına gelen (الغبس) kelimesini açıklarken, (الغبس ve الغلس) kelimelerinin de aynı mânaya geldiğine dair görüşü zikretmiştir.

Peygamberimiz'in kullandığı kelimeler arasında başka dillerden Arap diline sonradan giren kelimeler de vardır ve bunlar da garîb kelime olarak atfedilmiştir. Humeydî *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*'da yeri geldikçe bunlara değinmiş açıklamasını yapmıştır. Örneğin “ziyafet” anlamına gelen (سور) kelimesinin Farsça olduğunu zikretmiş, hatta Herevî'nin “Buna göre Allah Resûlü Farsça konuşmuştur” sözüne yer vermiştir.⁴²⁹ Başka bir örnek verecek olursak, Humeydî “atlas” anlamına gelen (استبرق) kelimesini Farsça'dan Arapça'ya geçmiş bir sözcük olarak nitelemiştir.⁴³⁰

⁴²⁵ Başka örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 121 (تنخم kelimesi), s. 189 (تبخر kelimesi).

⁴²⁶ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 14 (الثقل kelimesi); s. 174 (الطيب kelimesi); s. 176 (الخيانة kelimesi); s. 231 (الغدر kelimesi).

⁴²⁷ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 146-147.

⁴²⁸ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 166-167.

⁴²⁹ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 111.

⁴³⁰ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 316; başka örnekler için bkz. s. 140 (الخوان kelimesi), s. 282 (جلاّب kelimesi).

Humeydî ele aldığı garîb kelimelerin lehçelere veya bölgelere göre farklı isimlendirmesi, kullanımı varsa onları da zikretmektedir. Mesela "عند أهل العراق"⁴³¹, عند أهل "عند أهل العراق" gibi tabirleri kullanarak kelimenin farklı kullanımlarına, bölgeye göre nasıl anlam kazandığına değinmiştir.

Bazı mekân isimleri de çeşitli sebeplerden dolayı garîb olarak kabul edilebilmektedir. Humeydî de garîb olarak tespit ettiği mekân isimlerini eserinde açıklamıştır. Örneğin bir hadiste⁴³⁶ geçen (مسجد إيليا) kelimesini Mescid-i Aksâ anlamına geldiğini söyleyerek açıklamıştır.⁴³⁷

Humeydî açıkladığı bazı kelimelerin varsa başka hadis metninden örnek kullanımını da zikretmiştir.⁴³⁸ Örneğin Humeydî, "burnu yere yapışacak/ yerde sürtünecek kadar zelil oldu" mânasında açıkladığı (رَغِمَ أَنْفُهُ) ifadesine örnek olarak şu hadisi vermiştir: "Anne ve babasının veya onlardan birinin yaşlılık günlerine yetişip de cennete giremeyen kimsenin burnu yerde sürtünsün".⁴³⁹

Bazen garîb olarak ele aldığı kelimenin kısaca anlamını açıkladıktan sonra nasıl o anlama geldiğini, bu kullanıma zamanla nasıl evrildiğini de anlatmaktadır.⁴⁴⁰

Humeydî bazen hadisteki kelimeyi açıklarken nassı nassla açıklama konusundan istifade etmektedir. Örneğin "Eğer hava bulutlu olup kapalı olursa onu takdir edin" hadisindeki "takdir edin" kısmını açıklarken "Eğer hava bulutlu olup kapalı kalırsa sayıyı

⁴³¹ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi 's-Sahîhayn*, s. 73, s. 159.

⁴³² Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi 's-Sahîhayn*, s. 159, s. 188.

⁴³³ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi 's-Sahîhayn*, s. 232.

⁴³⁴ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi 's-Sahîhayn*, s. 122, s. 201.

⁴³⁵ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi 's-Sahîhayn*, s. 227.

⁴³⁶ Müslim, "Hac", 95; Humeydî, *el-Cem' beyne 's-Sahîhayn*, III, 22, (nr. 2194).

⁴³⁷ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi 's-Sahîhayn*, s. 150; başka örnek için bkz. s. 298 (ظفار) (kelimesi), s. 87 (المحصب) (kelimesi).

⁴³⁸ bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi 's-Sahîhayn*, s. 16 (النفطة) (kelimesi); s. 18 (الخمرة) (kelimesi).

⁴³⁹ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi 's-Sahîhayn*, s. 201. Hadisin Arapçası şu şekildedir: "رَغِمَ أَنْفُهُ مَنْ أَدْرَكَ أَبْوِيَهُ أَوْ أَحَدَهُمَا عِنْدَهُ الْكَبِيرُ فَلَمْ يَدْخُلِ الْجَنَّةَ"

⁴⁴⁰ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi 's-Sahîhayn*, s. 67 (يَتَضَحَّى) (kelimesi), s. 83 (الجري) (kelimesi).

otuza tamamlayın” hadisini delil olarak kullanıp “takdir edin” lafzının “ayı otuza yuvarlayın” mânasında olduğunu açıklamıştır.⁴⁴¹

Bazı kelimeler nasslarda birden çok anlamda kullanıldığından dolayı garîb olarak ele alınıp açıklanmıştır. Humeydî böyle kelimeleri açıklarken önce geçtiği hadis metninde kastedilen mânasını zikredip daha sonra diğer kullanımlarını nasslardan örnek vererek açıklamış yahut önce nasslardan örnekle farklı kullanımlarını zikredip sonra hadiste hangi anlamda geldiğini açıklamıştır. Örneğin (قضى) kelimesinin önce metindeki mânasını açıklamış daha sonra nasslarda da kullanılan diğer mânalarını zikrederek 13 âyet zikretmiştir.⁴⁴² Bu konuya ikinci bir örnek olarak hadis metninde geçen âyetteki (تَوَلَّوْا) kelimesini örnek verebiliriz. Bu kelimenin de Kur’ân’da geçtiği haliyle diğer mânalarını zikrederek örnek getirdiği birçok âyetle açıklamasını yapmıştır.⁴⁴³

Garîb olarak ele alınan kelimelerden bazıları da aynı anda iki zıt mânaya gelebilen kelimelerdir. Humeydî yeri geldikçe eserinde bu kelimelerden de bahsetmiştir. Örneğin (الصريح) kelimesinin hem “yardım eden” hem de “yardım isteyen” anlamında iki zıt mânaya geldiğini zikretmiş ve metinde yardım isteyen anlamında geldiğini söylemiştir.⁴⁴⁴

3.2. Sarf ve Nahve Dair Açıklama

Humeydî bazı kelimelerin mâzî, muzârî ve masdar halini de zikrederek sözlük gibi detaylı bilgi vermektedir.⁴⁴⁵ Bazı kelimelerin hangi vezinde geldiğine dair de bilgi vermiş⁴⁴⁶ bazı garîb kelimeleri açıklarken de hem mâzî hem muzârî hem masdar hem de çoğul haline değinip kelimeyi ayrıntılı açıklamıştır.⁴⁴⁷

⁴⁴¹ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 93. Rivayetler için bkz. Buhârî, “Savm”, 11; Müslim, “Sıyâm”, 2; Humeydî, *el-Cem’ beyne’s-Sahîhayn*, II, 168, (nr. 1272).

⁴⁴² Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 76-77.

⁴⁴³ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 89-90. Başka örnek için bkz. s. 133 (الرجس kelimesi); s. 199 (اللغو kelimesi).

⁴⁴⁴ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 252; diğer örnekler için bkz. s. 273 (عسعس kelimesi); s. 304 (مطوب kelimesi); s. 120 (ولا تشقوا cümlesi).

⁴⁴⁵ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 9; s. 26; s. 118.

⁴⁴⁶ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 136 (استكان fiilleri), s. 177 (ضفير kelimesi).

⁴⁴⁷ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 151 (العوافي kelimesi).

Humeydî garîb olan kelimenin eğer varsa Kur'ân'dan müzekker, müennes ve cemî hallerinin kullanımına örnekler vermiştir.⁴⁴⁸ Humeydî gerekli gördüğü yerlerde hadis metninde geçen garîb kelime tekilse çoğul haline, çoğul ise tekil haline, bazen kelimenin anlamını verdikten sonra bazen vermeden önce deşinebilmektedir.⁴⁴⁹

Humeydî bazı fiillerin mânasını açıklarken fiilin o kökten türeyen çekimlerini de zikretmiştir. Mesela “yarıldı ve açıldı” mânasına gelen (بقر) kelimesini ele alırken aynı kökten türeyen (التبقر) kelimesini de zikredip mânasını açıklamıştır.⁴⁵⁰

Humeydî genellikle kelimeleri köklerine inmeden açıklamıştır. Bu durum bazen aynı kökten türeyen kelimelerin tekrarına neden olmuştur. Örneğin (خالج) kelimesini 22. sayfada açıkladıktan sonra benzer mânayla aynı kökten türemiş (اختلجوا) kelimesini 24. sayfada açıklamıştır.⁴⁵¹

Bazen garîb olan lafız farklı harfî cerlerle kullanılmışsa Humeydî lafzın bu farklı harfî cerlerle birlikte hangi mânaya geldiğini de açıklamıştır. Örneğin (فرع) kelimesini “من” harfî cer'i ile sunup “korku” mânası verildiğini daha sonra aynı fiili “إلى” harfî cer'i ile zikredip sığınma mânası verildiğini sonrasında da fiilin tefîl ve ifâl babında geldiğinde hangi anlama karşılık geldiğini açıklamıştır.⁴⁵²

Humeydî zaman zaman bazı kelimelerin farklı hareke ile yazıldığında oluşan anlam farklılıklarına da işaret etmektedir. Zira kelimedeki hareke değıştiğinde anlamı da değışmektedir. Örneğin (برق) kelimesinde râ harfî üstün hareke ile yazıldığında “aydınlattı” anlamına gelirken, esre ile yazıldığında “şaşırdı, dehşete düştü” anlamında kullanılır.⁴⁵³ Bazen kelimeyi açıklamadan, dâlcilerden nakiller yaparak sadece kelimenin nasıl yazıldığına değınmektedir.⁴⁵⁴ Bazen de garîb olarak ele aldığı kelimenin kaç vecihte harekelenip rivayet edildiğini zikretmektedir.⁴⁵⁵

⁴⁴⁸ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 161 (الطاغوت kelimesi).

⁴⁴⁹ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 12 (القلاص ve الاقتاب kelimeleri); s. 16 (النطفة kelimesi).

⁴⁵⁰ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 17.

⁴⁵¹ Başka örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 113 ve s. 119 (حرش ve تحريش kelimeleri).

⁴⁵² Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 32.

⁴⁵³ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 90; başka örnek için bkz. s. 36 (العنق kelimesi).

⁴⁵⁴ Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 96 (الرغبي kelimesi).

⁴⁵⁵ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 243 (لم يرح fiili).

3.3. Söz Sanatlarına Dair Açıklama

Humeydî, rivayet edilen metinlerde söz sanatları içeren lafızlar yer aldığından dolayı yeri geldikçe bunlara değinmiş ve bu lafızların istiare⁴⁵⁶, kinaye⁴⁵⁷, teşbih gibi sanatları açısından taşıdıkları anlamları zikretmiştir. Örneğin “şeytan yumurtladı ve yavruladı” anlamına gelen “باض الشيطان وفرّخ” ifadesini “şeytanın aralarında kötülüğü yayması” anlamında istiare olduğunu belirtmiştir.⁴⁵⁸

Kinaye sanatına da Selmân-ı Fârisî’nin rivayet ettiği çarşıda çok gezmemekle ilgili hadiste⁴⁵⁹ geçen “orada bayrağını dikiyor” mânasındaki “فيها ينصب رايتها” cümlesi örnek verilebilir. Humeydî bu cümlenin şeytanın insanları azdırma konusundaki hırsının kuvvetinden kinaye olduğunu belirtmiştir. Çünkü savaşta bayrakların sadece kazanma konusundaki hırsın kuvvetli olduğu zamanlarda yükseltildiğini, aksi durumda kazanma konusunda ümitsizliğe kapınıldığında bayrakların dikilmeyip indirildiğini belirtmiştir.⁴⁶⁰

Teşbih sanatına da Ümmü Zer‘ hadisinde zikredilen sekizinci kadının sözü olan “المس” ifadesi örnek verilebilir. Humeydî “Ona dokunmak tavşana dokunmak gibidir” mânasına gelen bu sözün teşbih olduğunu ifade ederek adamın cildinin tavşanın tüyünün yumuşaklığına benzetildiğini söylemiş ve buradaki kastın adamın yumuşak huylu, güzel ahlaklı olduğunu zikretmiştir.⁴⁶¹

3.4. Kelime Tekrarları

Humeydî açıkladığı birçok garîb kelimeyi başka mûsnedlerde yeri gelince tekrar açıklaması eserdeki dikkat çekici hususlardan birisidir. Hatta aynı mûsned içerisinde de tekrara gitmektedir. Bu tekrarların bazında daha önce zikredildi diyerek açıklamadan geçmiş bazılarında ise aynı açıklamayı veya aynı mânaya gelecek benzer açıklamayı vermiştir. Örneğin (الركاب) kelimesini 11. sayfada açıklamış, 12. sayfada daha önce zikredildiğini söyleyip açıklamasını yapmamıştır. Bir başka örnek verilecek olunursa (الحرّة) kelimesi ve

⁴⁵⁶ Örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 239 (رحم أبلها ببلاها cümlesi); s. 244 (كبد الجبل ifadesi).

⁴⁵⁷ Kinaye örnekleri için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 227 (فيأتي قوم cümlesi); s. 268 (السابع kelimesi).

⁴⁵⁸ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 220.

⁴⁵⁹ Müslim, “Fezâilü’s-Sahâbe”, 16; Humeydî, *el-Cem beyne’s-Sahîhayn*, III, 341, (nr. 2805).

⁴⁶⁰ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 216.

⁴⁶¹ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi’s-Sahîhayn*, s. 291.

açıklaması çalışmada tespit edilebildiği kadarıyla eserde dokuz yerde geçmektedir.⁴⁶² Humeydî arada bazılarına eklemeler yapsa da hepsinde hemen hemen aynı mânâyı vermiştir. Aynı şekilde (أسوة) kelimesini 11. sayfada açıklayıp kullanımına örnek verirken 49. sayfada aynı kelimeyi tek bir kelime ile açıklayıp geçmiştir.

Tekrarların eserde çok olmasının nedeni zannımızca Humeydî'nin mukaddimede belirttiği eserin yazma esası olabilir. Yani *el-Cem* ' eserini okuyan bir kişi eserde merak ettiği yerleri merak edip okumasından alıkoyulmasın diye her garîb kelimeyi daha önce geçse dahi aynı müsnedin içinde bile olsa açıklamıştır. Ayrıca tekrarların bir sebebi de aynı kelimenin başka hadiste farklı mânaya gelebilmesidir. Örneğin (العقال) kelimesi 6. sayfada, iki mânaya da gelebileceği için muhtemel iki mânasıyla açıklanmıştır. Ancak 51. sayfada bu kelime tekrarlandığında geçtiği hadis metnindeki kastedilen tek mânası açıklanıyor. Ama belirtmek gerekir ki bu durum tekrarların çok azında vuku bulmaktadır.

3.5. Hadis Usûlü Meseleleri ve Hadis Şerhi

Humeydî eserde gerekli gördüğünde hadisin yanlış anlaşılmasını önlemek amacıyla muhtelifü'l-hadîs⁴⁶³ konularına da değinmiştir. Ama bu durum eserde çoğunlukta değildir. Örneğin Humeydî, Peygamberimizin “Allah’a ve âhiret gününe iman eden bir kimse ensara buğzetmez”⁴⁶⁴ sözüyle “Kim bir kötülük yapmaya niyet eder de yapmazsa, ona günah yazılmaz, ancak o kötülüğü yaparsa günah yazılır” sözünün çeliştiği zannına kapılanlar olduğunu zikredip burada çelişki olmadığını dile getirerek şöyle açıklamasını yapmıştır: Çünkü buğzetmek kalbin ameli olup izhar etmeye gerek yoktur. Ancak kişi onu izhar ederse günahını artırmış olur. Bu durum kalbin sıkıntısına kesin hüküm verilmeyeceği içindir. Ancak kalbin izhar olmaması gereken bir işe azmedip kararlılık göstermesi ve bunda ısrar etmesi sonucunda ise günah yazılacağını dile getirmiştir. Bu konuya da Hac suresi 25. âyeti delil getirir: “Kim de orada zulmedip haktan sapmak isterse, ona elîm azaptan tattırırız.”⁴⁶⁵

Hadis şerhi konusuna gelince, bu konunun garîbü'l-hadîs konusuyla yakından ilişkisi vardır. Nitekim III. yüzyıldan itibaren yazılan ilk hadis şerhlerinin dil ağırlıklı olanları hadis

⁴⁶² Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 21, s. 28, s. 31, s. 54, s. 163, s. 171, s. 207, s. 310, s. 312.

⁴⁶³ Konuyla ilgili bkz. Abdullah Aydın, “Muhtelifü'l-hadîs”, *DİA*, XXXI, 74-77.

⁴⁶⁴ Humeydî, *el-Cem ' beyne's-Sahîhayn*, III, 290, (nr. 2660).

⁴⁶⁵ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 202.

lugatı olarak da sayılan garîbü'l-hadîs eserleridir, denilmiştir.⁴⁶⁶ Zira bu asırdan itibaren garîbü'l-hadîs literatürü oluşmaya başlayınca şerh çalışmalarının da dilsel temeli atılmış oluyor denilebilir. Garîbü'l-hadîsin şerh edebiyatına katkı sağlayan kaynaklardan biri olduğu aşikardır. Ancak bu katkının sadece lügavî anlamda olduğunu söylemek de eksik ve yanlış olur. Çünkü yeri geldiğinde garîbü'l-hadîs müellifleri ele aldığı rivayetten bir kelime açıklamamış rivayetin genel mefhumunu açıklamış, bir nevi şerh yapmıştır. Yani şerh edebiyatına katkısının sadece dilsel değil muhtevaya dair olduğu da söylenilebilir.⁴⁶⁷

Garîbü'l-hadîs alanının şerh edebiyatına katkılarına bakıldığında görülür ki hadis metinlerinde farklı mânalar taşıyabilen ifadeler garîbü'l-hadîs eserlerinde dilsel açıklamalara tabi tutularak vuzuha kavuşturulmuştur. Ayrıca garîbü'l-hadîs eserlerinde şerh edebiyatında olduğu gibi yeri geldiğinde hadis metnlerinin muhtevasıyla ilgili fikhî hükümlerden de söz edilmektedir. Bir diğer husus da garîb ehlinin rivayet edilen metnin içindeki yanlış anlaşılması muhtemel ifade ve lafızların doğru izahını sağlayan açıklamalarda bulunmasıdır.⁴⁶⁸

Şârihlere bakıldığında da hangi hadis kitabını şerh ettiyse o ele aldığı kitaptaki hadislerde geçen garîb lafızları ayrıntısıyla açıkladığı görülür. Bu sebeple şerh kitapları içinde bir garîbü'l-hadîs eseri barındırır, denilebilir. Nitekim bu sebeptir ki tezin sonraki döneme kaynaklık etmesi kısmına bakıldığında Humeydî'nin garîbü'l-hadîse dair eserinden bu alanda istifade eden eserlerin arasında öne çıkan şerh kitaplarını da görürüz.

Hadis şerhi açısından *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*'a bakıldığında görülür ki Humeydî ihtiyaç duyduğu yerlerde hadisten sadece kelimeyi açıklamak yerine hadisteki cümleyi zikredip hadisin genel mefhumunu zikretmiştir. Bu kısımlarda Humeydî hadisi bir nevi şerh ediyor gibi görünmektedir.⁴⁶⁹ Bazen de bir kelime açıklama ile başlayarak tüm

⁴⁶⁶ Mehmet Efendioğlu, “Şerh”, *DİA*, XXXVIII, 559.

⁴⁶⁷ Nitekim *Endülüs Hadis Şerhçiliği* adlı bir doktora tezinin ilk bölümünde “Garîbü'l-Hadîs'in Doğuşu” konusu işlenmiş ve “Endülüs'te Garîbü'l-Hadîs” adı altında üçüncü olarak Humeydî ve *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn* adlı eseri incelenmiştir. Bkz. Ali Rıza Kara, *Endülüs Hadis Şerhçiliği (Hicrî III- VI. Asırlar)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023, s. 31.

⁴⁶⁸ Şerh edebiyatı ve garîbü'l-hadîs literatürü arasındaki ilişki ve buna dair ayrıntılı örnekler için bkz. M. Macit Karagözoğlu, *Hadis Şerh Literatürü I*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2020, s. 33; Yusuf Akgül, *Edebi Tür Olarak Garîbü'l-Hadîs*, s. 217-236.

⁴⁶⁹ Şerhe örnek için bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 57 (لا يبين) şeklinde başlayan hadis), s. 91 (كابل) şeklinde başlayan cümle), s. 95 (فزع نزعاً) şeklinde başlayan cümle), s. 165 (الإيمان يمان...cümlesi); s. 203 (منعت العراق) ile başlayan hadis).

hadisten kastedilen mânayı açıklamaktadır. Buna örnek olarak "اهتز العرش لموت سعد بن معاذ" hadisinin açıklaması verilebilir. Humeydî burada hadisteki fiilin açıklamasını verirken daha sonra hadisle kastedilen mânayı açıklamıştır.⁴⁷⁰ Başka bir örnekte de Humeydî "Cennet ehlinin çoğu eblehlerdir" hadisini zikretmiş ve açıklama olarak bir kelimeye vs. yönelmemiş, cennet ehlinin çoğunun neden eblehler/ahmaklar olduğuna dair görüşlerini zikretmiştir.⁴⁷¹ Görüldüğü üzere Humeydî bu hadisi garîb bir lafzın anlamını açıklamak için değil de yanlış anlaşılması muhtemel bir rivayet olduğu için açıklamıştır.

3.6. Diğer Bilgiler

Humeydî garîb kelimeleri açıklarken bazen "Araplar şöyle derdi", "Araplar şöyle der", "...Arapların sözündendir", "Araplar şöyle yaparlar", "Araplar şöyle olduğunu düşünürdü" gibi ifadeler kullanarak kelimelerin Arap dilindeki kullanımıyla ilgili örnekler verir yahut kelimeleri Arapların tasarruflarından örnekler vererek vuzuha kavuşturur.⁴⁷² Örneğin Humeydî "البطر" kelimesini açıklarken kelimenin aslının butlân/geçersizlik olduğunu ifade etmiş ve bunun da Arapların "cömertliği boşa gitti" anlamına gelen "ذهب كرمه بطرا" sözünden alıntı olduğunu belirtmiştir.⁴⁷³

Humeydî rivayetteki garîbleri açıklarken ihtiyaç duyduğunda fıkıh, tefsir ve kelim ilmine dair konulara değinip açıklamada bulunmuştur. Mesela metinde açıklanacak kelimenin fikhî tarafı varsa Humeydî gerektiğinde ona değinip fikhî hükmünü zikretmektedir. Örneğin (التحصيب) kelimesini⁴⁷⁴ Muhassab mevkiinde konaklama olarak açıklayıp, bu eylemin vâcip veya sünnet olmayıp, mübah olduğunu nedeniyle açıklamıştır.⁴⁷⁵

Humeydî ele aldığı rivayetlerde geçen âyetlerde garîb gördüğü kısımları da açıklamış veya garîb kelimeleri açıklarken şâhid getirdiği âyetleri de ayrı olarak açıklamıştır. Bu minvalde ara ara tefsir ilmine dair açıklamalarda bulunmuştur.

Bazı hadislerde haberî sıfatlar içeren kelimeler bulunmaktadır. Humeydî bu kelimeleri veya bu kelimelerin bulunduğu hadisleri açıklarken içeriğinden dolayı kelâmî

⁴⁷⁰ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 143; başka örnek için bkz. s. 124 (الخضر kelimesi).

⁴⁷¹ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 191.

⁴⁷² Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 116, 148, 153, 157, 174, 323.

⁴⁷³ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 185.

⁴⁷⁴ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Salim Ögüt, "Ebtah", *DİA*, X, 82-83.

⁴⁷⁵ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 78. Başka örnek için bkz. s. 81 (الأنواء kelimesi).

konulara da kısaca değinip bu konudaki görüşleri bildirmektedir. Bunları açıklarken kendisi bazen te'vile⁴⁷⁶ bazen de tefvize⁴⁷⁷ yönelmiştir. Ancak her iki durumda da zahirini düşünmeyi, tecsîmi nefyetmiştir.

Zamanla insanların yaşam tarzı nasıl değişiyorsa iktisâdî hayatı da aynı şekilde değişmektedir. Bu sebeple birçok ölçü ve tartı birimi de zamanın şartları içinde değiştiğinden dolayı garîb kelimeler arasında yerini almıştır. Humeydî eserde birçok yerde bu ölçü ve tartı birimlerinin adlarını zikredip açıklamıştır. Örneğin “صاع (dört müd)”, “المُدُّ (çeyrek sâ)”⁴⁷⁸, “الْوَسْقُ (atmış sâ)”⁴⁷⁹, “المُدِّي (Şamlılara ait bir ölçü, kırk beş rıtıl)”⁴⁸⁰, “فَقِير (Iraklılara ait bir ölçü, sekiz mekik)”⁴⁸¹, “إردب (Mısırlılara ait bir ölçü)”⁴⁸², “الفرق (on altı rıtıl)”⁴⁸³ kelimeleri eserde açıklanan ölçü ve tartı birimlerine dair kelimeler arasındadır.

4. Garîbü'l-hadîs Literatürü İçindeki Yeri

İlk dönem garîbü'l-hadîs çalışmaları sayılmazsa garîbü'l-hadîs alanında yazılan eserler çoğunlukla câmi, sünen, musannef, müstedrek türü eserler incelenerek telif edilmiş eserlerdir. Çalışmanın literatür kısmında da bahsedildiği üzere Humeydî'nin bu eseri belirli kitaplar üzerine yapılan garîb çalışmaları arasında yer almaktadır. Bu alanda kendinden önce bu çalışmada araştırıldığı kadarıyla Ebû Ömer ez-Zâhid, Hattâbî, Ebû Velîd es-Sâbûnî gibi hadis âlimleri belirli bir hadis kitabı veya kitapları üzerine çalışma yapmışlardır. Ancak çalışmada araştırıldığı kadarıyla diğer eserlerle birlikte olmayıp sadece *Sahîhayn*'daki hadislerin garîblerini açıklayan ve elimize geçen ilk eser Humeydî'nin eseridir. Ayrıca diğer eserler gibi doğrudan hadis kitabı üzerine değil de *Sahîhayn* üzerine telif ettiği *el-Cem beyne's-Sahîhayn* eserindeki garîbleri açıkladığı için dolaylı olarak hadis kitapları üzerine eserini telif etmesi sebebiyle de diğer garîbü'l-hadîs eserlerinden ayrılır.

⁴⁷⁶ Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 245-246.

⁴⁷⁷ Bkz. Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 191-192.

⁴⁷⁸ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 138.

⁴⁷⁹ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 111.

⁴⁸⁰ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 204.

⁴⁸¹ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 204.

⁴⁸² Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 204.

⁴⁸³ Humeydî, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, s. 66.

Bu çalışmada, Humeydî öncesinde garîbü'l-hadîs alanında yazılmış eserlerden öne çıkanlardan ve özellikle *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*'a kaynaklık eden eserlerden olması hasebiyle Ebû Ubeyd ve İbn Kuteybe'nin eserleriyle yine garîbü'l-hadîs alanında temel kaynak olarak kabul görülen eserlerden biri olan Hattâbî'nin eseri incelenip Humeydî'nin eseri ile yöntem ve muhteva açısından genel bir mukayesesi yapılacaktır. Ayrıca Humeydî'nin eserine benzerlik gösteren ve onunla alakalı olan diğer bazı eserlere de değinilecektir.

Garîbü'l-hadîs eserleri ile *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn* arasında en çok benzerliğin görüldüğü husus âyetlerin, hadislerin, şiir ve mesellerin istişhâd amacıyla kullanılmasıdır.⁴⁸⁴ Zikri geçen eserlerde garîb lafızlar açıklanırken zaman zaman sarf ve nahiv açısından tahlilleri yapılmıştır. Eserlerde açıklanan lafız fikhî bir hüküm içeriyorsa fıkha dair yorumlar da yapılmıştır. Yine ortak özellik olarak kelimelerin lehçelerinin açıklanması, farklı bir dile ait kelimeye aslının açıklanması, rivayetlerin varsa farklı lafızlarının belirtilmesi, garîb lafızla aynı sınıfta olan ilgili diğer kelimelerin zikredilmesi ve kelimenin yakın anlamını yani eşanlamını ve bazı yerlerde zıt anlamını zikretmek gibi hususlar zikredilebilir.⁴⁸⁵

Kaynakları açısından bu eserler incelendiğinde müelliflerinin, muhaddislerin yanı sıra kendinden önceki garîbü'l-hadîs yazarlarından, fakihlerden, dilci ve şairlerden, müfessir ve tarihçilerden yararlandıkları görülür. Bu açıdan da Humeydî'nin eseri ile benzerlik gösterirler. Nitekim Humeydî eserinde garîb kelimeleri açıklarken bolca dilcilerden, garîbü'l-hadîs müelliflerinden, bazı fakihler ve müfessirlerden istifade etmiştir.

Bu benzerliklerle beraber *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn* ile bu eserlerin ayrıştığı noktalar da vardır. Mesela İbn Kuteybe *Garîbü'l-hadîs* adlı eserine fıkıh kitaplarındaki gibi abdest konusuyla başlamış ve konuyla ilgili kelimeleri açıklamıştır.⁴⁸⁶ Ancak Humeydî'nin eserinde böyle bir taksim bulunmamaktadır.

Hicrî ilk beş asrın özelliklerinden biri olan bilgileri isnadlı bir şekilde sunma yöntemi Humeydî öncesi dönemde görülen temel özelliklerden biridir. Bu minvalde Ebû Ubeyd, İbn Kuteybe ve Hattâbî gibi garîbü'l-hadîs müellifleri hadisleri müsned eserlerdeki gibi tasnif

⁴⁸⁴ Örnekler için bkz. Ebû Ubeyd, *Garîbü'l-hadîs*, I, 5; İbn Kuteybe, *Garîbü'l-hadîs*, I, 161; Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Büstî, *Garîbü'l-hadîs*, thk: Abdülkerîm İbrâhîm el-Azbâvî, Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1982, I, 604; Herevî, *el-Garîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadîs*, I, 117.

⁴⁸⁵ Ayrıntılı mukayese için bkz. Yusuf Akgül, *Edebi Tür Olarak Garîbü'l-Hadîs*, s. 66-175; Mustafa Demir, *el-Hattâbî ve Garîbü'l-Hadîs Adlı Eseri*, Konya Selçuk Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010.

⁴⁸⁶ İbn Kuteybe, *Garîbü'l-hadîs*, I, 153.

etmiş ve isnadlı bir şekilde ele almıştır.⁴⁸⁷ Humeydî eserini müsned eser tertibinde telif etmiş olsa da eserinde hadislerin senedine ve metnine yer vermemiştir. Bu durum Humeydî öncesinde Herevî’de de görülmektedir. Hem Kur’ân’daki hem de hadislerdeki garîbleri ele alması bakımından bu alanda önemli bir yeri olan *Kitâbü’l-Garîbeyn fî’l-Kurân ve’l-hadîs* yazarı Herevî, garîbü’l-hadîs konusunda hem “alfabetik tasnifi” denemiş ve bu alanın öncülerinden biri olmuştur⁴⁸⁸ hem de kullanım kolaylığı açısından hadis ve haberlerin metin, isnad ve râvîleriyle uğraşmamıştır. Humeydî de alfabetik tasnif haricinde bu yöntemi izlemiş, hadis ve haberlerin metnine, isnad ve râvîlerine eserinde yer vermemiştir.

Endülüs’te garîbü’l-hadîse dair ilk çalışmaya bakıldığında karşımıza Abdülmelik b. Habîb (ö. 238/853)’in *Tefsîru garîbi’l-Muvatta’ı* çıkar. Ale’l-ebvâb tasnife bağlı kalınarak yazılan bu eser hem garîbü’l-hadîs hem de şerh çalışması özelliği taşımaktadır. Ancak kitapta kelime açıklamalarının şerhten fazla olması eserin garîbü’l-hadîs eseri olarak görülmesini sağlamıştır.⁴⁸⁹ Bu eserden sonra Endülüs’te Sarakustî’nin (ö. 313/925) *ed-Delâil fî garîbi’l-hadîs* adlı eseri ön plana çıkmaktadır. Ale’r-ricâl tasnif tarzıyla yazılmış, alanında meşhur olmuş ve birçok âlim tarafından övülmüş⁴⁹⁰ bu eser sadece garîbü’l-hadîs alanı için değil Arap dil ve edebiyatı için de değerli bilgiler içermektedir.⁴⁹¹ Endülüs’teki garîbü’l-hadîs çalışmaları deyince üçüncü olarak bu çalışmanın konusu olan Humeydî’nin *Tefsîru garîbi mâ fî’s-Sahîhayn*’ı zikredilebilir. Humeydî, diğer iki eser gibi âyet, hadis, şiir vb. metinlerle istişhâd etmiş ve gerektiğinde fikhî meselelere de değinmiştir. Sarakustî’nin eseriyle tasnif tarzı benzese de isnada ve metne yer vermeyip sadece açıklamak istediği kelime ve cümle yapılarını ele alması hasebiyle ondan epey farklıdır. Ayrıca Humeydî ilk eser gibi belli bir hadis kitabı üzerine eserini ele almış, sadece *Sahîhayn*’daki garîb kelimeleri açıklamıştır. Ancak ilk eserde müellif kendisine yöneltilen soruları cevaplamış *Muvatta*’daki bütün

⁴⁸⁷ Seyyid Şerkâvî, *Meâ’ cimü garîbi’l-hadîsi ve’l-eseri ve’l-istişhâd bi’l-hadîs fî’l-luğati ve’n-nahvi*, s. 56-61.

⁴⁸⁸ Garîbü’l-hadîs alanında ilk alfabetik tasnifi deneyenin Herevî olduğu zikredilse de bu tasnifin uygulandığı ilk eserin Şemr b. Hamdeveyh’in *Cîm* adlı kitabı olduğu söylenilmiştir. Bkz. Seyyid Şerkâvî, *Meâ’ cimü garîbi’l-hadîsi ve’l-eseri ve’l-istişhâd bi’l-hadîs fî’l-luğati ve’n-nahvi*, s. 65.

⁴⁸⁹ Ali Rıza Kara, *Endülüs Hadis Şerhçiliği (Hicrî III-VI. Asırlar)*, s. 11.

⁴⁹⁰ Humeydî, *Cezvetü’l-muktebis*, s. 488.

⁴⁹¹ Eser ve yazarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Yıldız, *Kâsım b. Sâbit es-Sarakustî ve ed-Delâil Adlı Eseri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi SBE, 2022.

rivayetleri şerh etmemiştir.⁴⁹² Humeydî ise ele aldığı kitaplarda gördüğü garîb kelimeleri açıklamaya gayret etmiştir.

Sayısal değer açısından *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn* ve önceki eserlere baktığımızda ise Humeydî'nin eserinde açıkladığı garîb kelimelerin sayısında daha önceki çalışmalara göre zamanla bir artış olduğunu gözlemlenir. Örnek olarak Ebû Ubeyd'in (ö. 224/838) 1453 kelimeyi ele alıp İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) 1559 kelimeyi açıkladığı⁴⁹³ dikkate alınır ve Kâsım b. Sâbit'in (ö. 313/925) tahmini olarak toplam 2000 kelime açıkladığı⁴⁹⁴ göz önünde bulundurulursa Humeydî'nin sadece *Sahîhayn*'daki garîbleri ele alarak 4005 kelimeyi açıklaması dikkate değer bir husustur. *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*'daki açıklanan kelime tekrarları bu sayıdan çıkarılsa dahi ortaya çıkacak sayı bahsi geçen diğer eserlerdeki garîblerin sayılarından fazla olacaktır.

Netice itibariyle Humeydî'nin eserinin erken dönem eserleriyle birçok yönden benzerliği olsa da belli kitaplar üzerine eserini telif etmesi, isnad ve metne yer vermemesi gibi hususlarla diğerlerinden ayrılmakta, daha fazla kelime açıklaması gibi hususlarda da öne çıkmaktadır.

5. *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn* ve Sözlükler

Araplarda sözlük faaliyetleri, ashabın Kur'ân'daki mânaları anlaşılamayan kelimeler hakkında sorduğu sorulara Hz. Peygamber'in vermiş olduğu cevaplarla başlamıştır. Daha sonra sahâbîler devrinde de bu tür faaliyetler olmuş ve bu tarz soruları dönemin önde gelen âlimleri cevaplandırmıştır. İbn Abbas'tan nakledilen Kur'ân'da mânaları bilinmeyen kelimelerin hangi kabileye ait olduğuna ve ne mânaya geldiğine dair rivayetlerin derlendiği *Garîbü'l-Kur'ân*, yine İbn Abbas'ın *el-Lügât fi'l-Kur'ân* adlı eseri, Hâricî liderlerden Nâfi' b. Ezrak ve Necde b. Âmir'in, Kur'ân'daki iki yüz kadar garîb kelime ile ilgili kendisine sorulan soruları eski Arap şiirinden örnekler vererek cevapladığı *Mesâ'ilü Nâfi' b. el-Ezrak* isimli eserler ile ona ait rivayetlerden oluşturulan tefsiri Arap sözlükçülüğünün en eski ürünleridir.

⁴⁹² Ali Rıza Kara, *Endülü's Hadis Şerhçiliği (Hicrî III-VI. Asırlar)*, s. 12.

⁴⁹³ Yusuf Akgül, *Edebi Tür Olarak Garîbü'l-Hadîs*, s. 205.

⁴⁹⁴ Hüseyin Yıldız, *Kâsım b. Sâbit es-Sarakustî ve ed-Delâil Adh Eseri*, s. 86.

Hicrî II-III. ve daha sonraki yüzyıllarda telif edilen garîbü'l-Kur'ân ve garîbü'l-hadîse dair eserler de sözlük olarak nitelendirilmiştir.⁴⁹⁵

Arapça ilk sözlük çalışmalarının hicrî birinci yüzyılın sonlarında başladığı bilinmektedir. Bu türdeki ilk eser Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbü'l-Ayn* adlı sözlüğüdür. Bunun öncesinde *Kitâbü'l-Hayl*, *Kitâbü'n-Nebât* gibi küçük cüzler tarzında yapılmış çalışmalar olsa da bu eserler tam bir sözlük niteliğinde değildir. Sözlüklerin yazılış sebeplerine bakıldığında ise Kur'ân'ın doğru anlaşılmasını sağlama, Kur'ân'ı hatalı okuma ve anlamadan koruma gibi düşünceler görülür. Yine benzer şekilde İslâm coğrafyasının genişlemesiyle beraber Arap olmayanların İslâm dinine girmesiyle Arap diline farklı dillerden kelimelerin dahil olması sonucu bazı kelimelerin anlamlarının değişeceği veya yok olacağı endişesi de sözlüklerin yazılmasına neden olan sebeplerden görülmüştür. Garîbü'l-hadîs çalışmalarının ortaya çıkmasının sebepleri de buna benzer sebeplerdir. Arap dilinde görülen bazı değişimler ve bozulmalar akabinde bu kimselerin hadislerde geçen bazı lafızları anlamada güçlük çekmelerine neden olması gibi nedenler garîbü'l-hadîs türünün ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁴⁹⁶

Garîbü'l-hadîs kitaplarının Arapça sözlüklerin telifinde büyük katkıları olmuştur. Bu katkının hem dille ilgili konularda hem de sözlük tertibinde olduğu gözlenmiştir.⁴⁹⁷ Nitekim birçok sözlük yazarı eserlerini telif ederken bazı garîbü'l-hadîs kitaplarını kaynak olarak kullanmıştır. Örneğin İbn Fâris'in (ö. 395/1004) *Mu'cemü mekâyisi'l-luga* adlı sözlüğünün mukaddimesinde kaynak olarak zikrettiği beş eserin içinde Ebû Ubeyd'in *Garîbü'l-hadîs*'i de vardır.⁴⁹⁸ Aynı şekilde *Mücmelü'l-luga* adlı sözlüğünün telifinde de Ebû Ubeyd'in aynı kitabına ve İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-hadîs*'ine itimad ettiği belirtilmiştir.⁴⁹⁹ Yine benzer şekilde Ezherî (ö. 370/980) ve Sâgânî (ö. 650/1252) gibi sözlük yazarları da eserlerinde

⁴⁹⁵ İsmail Durmuş, "Sözlük", *DİA*, XXXVII, 398-399.

⁴⁹⁶ Yusuf Akgül, *Edebi Tür Olarak Garîbü'l-Hadîs*, s. 213-214; İsmail Durmuş, "Sözlük", *DİA*, XXXVII, 398-399.

⁴⁹⁷ Mahmûd Mübârek Ubeydât ve Hüseyin Mustafâ Gavânime, "Eseru kütübi garîbi'l-hadîs fî telifi'l-me'âcimi'l-luğaviyyeti'l-arabiyyeti", *Dirâsât: el-Ulûmu'l-insâniyye ve'l-ictimâiyye*, 3/41, 2014: 804.

⁴⁹⁸ Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-Fikr, 1399/1979, I, 4.

⁴⁹⁹ İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, s. 37.

garîbü'l-hadis eserlerinden istifade ettiklerini dile getirmişlerdir.⁵⁰⁰ Bu konuya verilecek en iyi örneklerden biri İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) Arapça sözlüklerin en büyüklerinden sayılan *Lisânü'l-'Arab* adlı eseridir. Zira İbn Manzûr bu eserinde temel kaynaklarından biri olarak İbnü'l-Esîr'in *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser* adlı eserini kullanmıştır.⁵⁰¹ Bununla beraber *Tefsîru garîbi mâ fî's-Sahîhayn* dahil birçok garîbü'l-hadis eserinden alıntı da yapmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki Humeydî'den yaptığı alıntılarının çoğu İbnü'l-Esîr aracılığıyla olmuştur.

Garîbü'l-hadîse dair eserler görüldüğü üzere birçok sözlüğe kaynaklık etmiştir. Kaynaklık eden eserlerin arasında *Tefsîru garîbi mâ fî's-Sahîhayn*'ı da zikredebiliriz. Zira *Lisânü'l-'Arab* ve *Tâcü'l-Arûs* gibi sözlükler Humeydî'nin bu eserinden istifade edip alıntı yapmışlardır. Ancak *Tefsîru garîbi mâ fî's-Sahîhayn* diğer öne çıkan garîbü'l-hadîs eserleri kadar kaynak olarak kullanılmamıştır. Yine bu konuda çift yönlü ilişki olduğunu söylemek yanlış olmaz. Zira garîbü'l-hadîse dair eserler de telifinde sözlüklerden istifade etmiştir. Örneğin çalışmanın kaynakları kısmında da zikredildiği üzere Humeydî birçok sözlük yazarından ve sözlükten istifade etmiştir.

Tefsîru garîbi mâ fî's-Sahîhayn'a ilk bakıldığında sözlüklere benzer bir görüntü dikkat çekmektedir. Çünkü eserde hadislerin isnadı ve tam metni yer almaksızın garîp kelime, cümle yapıları ve bunların açıklamaları yer almaktadır. Sözlüklere benzer bir diğer yönü de bazı kelimelerin açıklamalarında sarf ve nahiv açısından tahlillerin yapılması; âyet, hadis ve Arap şiiri ile istişhâd edilmesidir. Ayrıca yabancı dillerden geçen kelimelerin belirtilmesi, yeri geldiğinde kelimelerin farklı lehçelerdeki kullanımları hakkında bilgi verilmesi, zıt anlamlar ve eş anlamlara değinilmesi ve kelimelerde teşbih, kinaye, istiare gibi söz sanatları varsa bunların açıklanması gibi hususlar da bu benzerliklerin arasında zikredilebilir. Bu benzerlikler sadece *Tefsîru garîbi mâ fî's-Sahîhayn*'a has olmayıp çoğu garîbü'l-hadîs eseriyle sözlükler arasında da yer alır.⁵⁰²

⁵⁰⁰ Ezherî'nin sözlüğünün telifinde itimad ettiği kaynaklarını tabakalar halinde belirttiği mukaddimesi için bkz. Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, ed-Dâru'l-Mısriyye, (t.y.), I, 8-30; Ebû'l-Fezâil Radıyyüddîn Hasen b. Muhammed b. Hasen es-Sâgânî, *el-Ubâbü'z-zâhir ve'l-lübâbü'l-fâhir*, thk. Pîr Muhammed Hasan, Bağdat: Matbaatü'l-Mecmai'l-Alemiyyi'l-İrâkî, 1397/1978, I, 7.

⁵⁰¹ Kaynaklarını zikrettiği mukaddimesi için bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, I, 7-8.

⁵⁰² Hüseyin Yıldız, *Kâsım b. Sâbit es-Sarakustî ve ed-Delâil Adh Eseri*, s. 90.

Bütün bu benzerliklere rağmen garîbü'l-hadîslerin sözlüklerden ayrıştığı yönleri de çoktur. Zira garîbü'l-hadîs eserlerinde hadis kimliği daha ön plandadır. Farklılaştığı yönlerin başında, özellikle Herevî öncesi garîbü'l-hadîs eserlerinde açıklamaların yanı sıra hadis metni ve isnadının yer alması bulunmaktadır. Garîb kelimelerin ale'r-ricâl tertipte sunulması, bazı hadislerin genel mefhumunun açıklanması, gerektiğinde hadislerin şerh edilip fikhî, kelâmî vb. açılardan değerlendirilmesi gibi hususlar da başta *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn* olmak üzere birçok garîbü'l-hadîs eseriyle sözlüklerin ayrıştığı noktalardandır. Ayrıca bazı sözlük yazarları garîb lafızlara sözlüklerinde yer vermemiştir. Bu husus da garîbü'l-hadîs eserlerinin sözlüklerden ayrıştığı temel noktalardan biri olarak görülmüştür.⁵⁰³ Örneğin İbn Düreyd (ö. 321/933) *Cemheretü'l-luga* adlı eserin telifinde Arap dilinde yaygın (جمهور/çoğunlukta) olanları seçtiğini, yabancı ve yaygın olmayanları (الوحشي المستكر) kitabına almadığını belirtmiştir.⁵⁰⁴ Benzer şekilde Cevherî (ö. 400/1009'dan önce) *es-Sihâhu Tâcü'l-Luga* isimli sözlüğünde isminden de anlaşılacağı üzere Arapçadaki en sahih olan lafızları ele aldığını dile getirmiştir.⁵⁰⁵

Sonuç olarak denilebilir ki muhteva ve yöntem açısından genel olarak garîbü'l-hadîs eserleri özelde de *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn* birçok sözlüğe kaynaklık etmiştir. *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn* alanındaki diğer eserler kadar ön plana çıkmasa da sözlükler arasında yer edinmiş ve Humeydî bu eserin yazımında da sözlüklerden istifade etmiştir.

⁵⁰³ Yusuf Akgül, *Edebi Tür Olarak Garîbü'l-Hadîs*, s. 216.

⁵⁰⁴ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luga*, I, 41.

⁵⁰⁵ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâhu tâcü'l-lugati ve sihâhu'l-arabiyyeti*, thk. Muhammed Muhammed Tâmir, Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1430/2009, s. 16.

SONUÇ

Hicrî beşinci asırda yaşayan ve asrının hâfızlarından olan Muhammed b. Fütûh el-Humeydî (ö. 488/1095) Endülüs'ün içinde ve dışında önemli ilim merkezlerine rihlelerde bulunmuş, İbn Hazm, İbn Abdilber, İbn Mâkûlâ, Hatîb el-Bağdâdî gibi dönemin önde gelen âlimlerinin talebesi olmuştur. Hadis tahririnde çok titiz olduğu ve hadis ilimlerine vakıf olduğu bilinen Humeydî en son seyahat ettiği yer olan Bağdat'ta ömrünün sonuna kadar kalıp eserlerini telif etmiştir. Hadise, fıkıha, tarihe, edebe, tasavvufa, akaide dair eserleri olduğu ve birçok şiir yazdığı nakledilmiştir. Sadece eser telifi ile kalmamış aynı zamanda Ebû Bekir el-Hatîb gibi âlimlerin eserlerinin günümüze kadar gelmesinde etkili olan eser râvilerinden olmuştur.

Humeydî, hadise dair meşhur eserlerinden olan ve *Sahîhayn*'daki eserleri bir araya getirdiği eseri *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*'ı yazdıktan sonra bu eserdeki garîb kelimeleri açıklamak için bu eser üzerine *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*'ı yazmıştır. Bu eserin günümüze tek nüshası ulaşmış, bu nüsha üzerinden biri tahkikli olmak üzere iki neşir yapılmıştır.

Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn, diğer garîbü'l-hadîse dair eserlerin çoğu gibi *Kütüb-i Sitte* ve diğer hadis kitaplarının içinde bulunan hadisler üzerine değil sadece *Sahîhayn*'daki garîb kelimeleri açıklamak için telif edilmiştir. Eserde hadis metnine, senedine yer vermeyen Humeydî bu şekilde okuyucu için kolaylık sağlamış olsa da eserde garîb kelimelerin *el-Cem'* in tertibinde olduğu gibi sahabî adı altında açıklanmış olması *Sahîhayn* okuyucusunun kelimeyi bulmasını zorlaştıran bir unsur olarak görülse de hadisin sahabî râvisi bilindiği takdirde kelime, o sahabînin müsnedi altında bulunabilir.

Humeydî hadislerde geçen garîb lafızları açıklarken âyet, hadis, şiir ve mesel gibi kaynakları şâhid olarak kullanmış; dil âlimleri, garîbü'l-hadîs müellifleri ve diğer birçok kişinin görüşlerinden istifade etmiştir. Eserde dikkate çarpan tekrarlara rağmen muhteva olarak eserde çok kelime açıklanmıştır. Sadece *Sahîhayn*'daki garîbleri açıklamasına rağmen

sayısal değeri önceki eserlere göre oldukça fazladır, denebilir. Ayrıca belirtmek gerekir ki eserde garîb kelimeleri açıklarken sarf ve nahve ait tahlillerin bulunması, kelime açıklamaları esnasında fikhî, kelâmî yorum ve hadis şerh örneklerinin görülmesi dikkate değer bir husustur.

Humeydî'nin bu eseri muhaddisler ve dilciler tarafından rağbet görmüş, bazıları eseri kaynak olarak kullanmış bazıları da eserden birkaç alıntı yapmıştır. Kendinden sonraki döneme kaynaklık eden bu kitap alanı içinde önemli bir yere haiz olup *Sahîhayn* ile ilgili araştırma yapacakların, sözlük çalışmalarında ve garîbü'l-hadîse dair araştırmalarda bulunacakların müstağni olmaması gereken kaynaklar arasındadır.

KAYNAKLAR

- Akgül, Yusuf, *Edebi Tür Olarak Garîbü'l-Hadîs (Kaynak-Metot-Muhteva Analizi)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Alukah, "مخطوطة تفسير غريب ما في الصحيحين البخاري ومسلم", https://www.alukah.net/manu/files/manuscript_291/2160.pdf, (Erişim 23 Mayıs 2023).
- Apaydın, H. Yunus, "İbn Ebû Zeyd", *DİA*, XIX, 451-453.
- _____, "Zâhiriyye", *DİA*, XLIV, 93-100.
- Avvâd, İbrâhim Berekât Sâlih İyâl, *el-İmamü'l-Humeydî ve menhecühû fî kitâbihî "el-Cem' beyne's-Sahîhayn"*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ürdün Üniversitesi Külliyyetü'd-Dirâsâtü'l-Ulyâ, 2009.
- _____, "Menhecü'l İmâm el-Humeydî el-Endelüsî fî't-teâmül mea suvarî'r-rivâye ve dabt-ı elfâzihâ el-garîbe fî kitâbihî Tefsîri garibi mâ fî's-Sahîhayn", *Medine İslam Üniversitesi Şerî İlimler Dergisi*, 52/189, 2019: 361-366.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.
- Aynî, Bedrüddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed, *Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-XXV, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn fî'z-zeyli 'alâ Keşfi'zunûn*, Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Begârâvâ, Abdurrahman Ömer, *Gurratü'l-ayneyn fî nazmı garîbi's-Sahîhayn*, (Elbagarawee Printings), 1440/2018.
- Brockelmann, Carl, *Târîhu'l edebi'l-arabî*, Arapça'ya trc. Abdülhalim Neccâr, I-VI, Kâhire: Dâru'l-Maârif, t.y.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Zühayr

- b. Nâsır, I-IX, Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Cerrahoğlu, İsmail, "Sicistânî, Muhammed b. Uzeyz", *DİA*, XXXVII, 144-145.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd, *es-Sihâhu tâcü'l-lugati ve sıhâhu'l-arabiyyeti*, thk. Muhammed Muhammed Tâmir, Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1430/2009.
- Çakan, İsmail Lütfi, "el-Cem beyne's-Sahîhayn", *DİA*, VII, 283.
- _____, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.
- Dabbî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ, *Buğyetu'l-mültemis fî târîhi ricâli ehli'l-Endelüs*, thk. İbrahim el-Ebyârî, I-II, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1410/1989.
- Demir, Mustafa, *el-Hattâbî ve Garîbü'l-Hadîs Adlı Eseri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya Selçuk Üniversitesi SBE, 2010.
- Demirci, Muhsin, "Herevî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, XVII, 220-221.
- Durmuş, İsmail, "İstişâd", *DİA*, XXIII, 396-397.
- _____, "Mesel", *DİA*, XXIX, 297-299.
- _____, "Sözlük", *DİA*, XXXVII, 398-401.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, I-IV, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asrıyye, t.y.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm, *Garîbü'l-hadîs*, thk. Muhammed Abdülmûîd Han, I-IV, Haydarâbâd: Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1384/1964.
- _____, *el-Garîbü'l-musannef*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, I-II, Medine: Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1414/1993.
- Efendioğlu, Mehmet, Musahhaf, *DİA*, XXXI, 229-230.
- _____, Muharref, *DİA*, XXXI, 4.
- _____, "Şerh", *DİA*, XXXVIII, 559-560.
- _____, "Şihâbü'l-Ahbâr", *DİA*, XXXIX, 143-144.
- Elmalı, Hüseyin ve Şükrü Arslan, "Garîb", *DİA*, XIII, 374-375.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher, *Tehzîbü'l-luga*, I-XVI, ed-Dâru'l-Mısriyye, t.y.

- Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh, *Ma'rifeti 'ulûmi'l-hadîs*, thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1424/2003.
- Halil b. Ahmed, el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-'ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî ve İbrahim es-Sâmerrâî, I-VIII, Beyrût: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbûât, 1408/1988.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Büstî, *Garîbü'l-hadis*, thk: Abdülkerîm İbrâhîm el-Azbâvî, I-III, Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1982.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemü'l-üdebâ*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1993.
- Herevî, Ahmed b. Muhammed, *el-Garîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadîs*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Mekke: Mektebetü Nezzâr Mustafâ el-Bâz, 1419/1999.
- Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*, I-V, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb, Dâru İbn Hazm, t.y.
- _____, *Cezvetü'l-muktebis fi târîh-i ulemâi'l-Endelüs*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf – Muhammed Beşşâr Avvâd, Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1429/2008.
- _____, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayn*, nşr. Yahya Murad, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.
- _____, *Tefsîru garîbi mâ fi's-Sahîhayni'l-Buhârî ve Müslim*, thk. Zübeyde Muhammed Saîd, Kâhire: Mektebetü's-Sünne, 1415/1995.
- el-Hûlî, Muhammed Abdulaziz, *Miftahu's-sünne ev târihu funûni'l-hadis*, Kâhire: Matbaatu'l-İstikâme, 1928.
- Işık, Emin, "İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir", *DİA*, XXI, 24-26.
- İbn 'Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbiddîn Ebî Saîd Ömer b. Garâme el-'Amravî, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1418/1997.
- İbn Beşküval, Ebû'l-Kasım Halef b. Abdülmelik, *es-Sıla*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Lübnânî-Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî, 1410/1989.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen, *Cemheretü'l-luga*, I-III, thk. Remzî Münîr Balebekî, Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 1407/1987.

- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed el-Hemedânî, *Mücmelü'l-luga*, thk. Züheyr Abdülmühsin Sultân, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1406/1986.
- _____, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, I-VI, Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIII, Riyad: Dâru's-Selâm, 1. Baskı, 1300.
- İbn Hallikân, Ebi'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir, *Vefeyâtü'l-a'yân ve ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbâs, Beyrut: Dâru Sâdır, 1398/1978.
- İbn Hayr, Ebû Bekr Muhammed el-İşbîlî, *Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf-Mahmud Beşşâr Avvâd, Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1430/2009.
- İbn Kesir, İsmâil b. Ömer ed-Dimeşkî *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1436/2015.
- İbn Kuteybe, Abdullâh b. Müslim, *Garîbü'l-hadîs*, thk. Abdullah el-Cebûrî. Bağdad: Matbaatü'l-Ânî, 1397/1977.
- _____, *Garîbü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Sakr, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1978.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî, *Lisânu'l-Arab*, (thk. Abdullah Ali el-Kebir, Muhamed Ahmed Hasbullah, Haşim Muhammed eş-Şazeli), Kâhire: Dâru'l-Meârif, t.y.
- _____, *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Beyrût: Dâru Sâdır, 1414/1994.
- İbn Nâsirüddin, Şemseddin Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Kaysî el-Dimeşkî, *Tavzîhu'l-Müştebih fî zabt-ı esmâi'r-ruvâti ve ensâbihim ve elgâbihim ve kinâhüm*, thk. Muhammed Naim el-Ârksûsî, Müessesetü'r-risâle, t.y.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî, *Keşfü'l-müşkil min hadîsi's-Sahîhayn*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb, I-IV, Riyad: Dâru'l-Vatan, t.y.
- İbnü'l-Esîr, Ebü's-Saadât Mecdüddin el-Mübârek b. Muhammed, *Câmi'u'l-usûl fî ehâdîsi'r-Resûl*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût, I-XII, Mektebetü'l-Halvânî – Matbaatü'l-Melâh – Mektebetü Dâru'l-Beyân, 1389/1969.

_____, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîsi ve'l-eser*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî - Mahmud Muhammed et-Tanâhî, I-V, Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1383/1963.

İbnü'l-Îmâd, Abdülhay b. Ahmed, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnaût, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1410/1989.

İbnü's-Salâh Osman b. Abdurrahmân es-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-hadîs*, thk. Nureddîn Itr, Dimeşk: Dâru'l-Fikr, t.y.

İbn Tağrîberdî, Camâlüddîn Ebi'l-Mehâsin Yûsuf el-Atâbekî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûk-i Mısır ve'l-Kâhire*, Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1353/1935.

Înân, Muhammed Abdullah, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs - el-Asru's-Sânî Düvelü't-tavâif münzü kıyâmihâ hatte'l-fethi'l-Murâbitî*, Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1417/1997.

Kandemir, M. Yaşar, *Garîbü'l-hadîs*", *DİA*, XIII, 376-378.

_____, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA*, XVI, 452-460.

_____, "Hâfız", *DİA*, 1997, XV, 78-80.

_____, "Harbî", *DİA*, XVI, 114-115.

_____, "Ümmü Zer' Hadisi", *DİA*, XLII, 333-335.

Kara, Ali Rıza, *Endülüs Hadis Şerhçiliği (Hicrî III-VI. Asırlar)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, 2023.

Karaaslan, Nasuhi Ünal, "İbn Düreyd", *DİA*, XIX, 416-419.

Karagözoğlu, M. Macit, *Hadis Şerh Literatürü I*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2020.

Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, Beyrut: Darü İhya-i't-Türâsi'l-Arabî, t.y.

Kettânî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ca'fer, *er-Risâletü'l-müstatrafe li beyânî meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe*, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1414/1993.

Meydânî, Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî, *Mecma'u'l-emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, t.y.

Müslim, İbn el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, thk. M. Fuâd Abdalbâkî, I-V, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *Şerhu'n-Nevevî 'alâ Sahîhi Müslim*, I-XVIII, Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1392.

Özaydın, Abdülkerim, “Cezvetü'l-Muktebis”, *DİA*, VII, 516.

Özdemir, Mehmet, *Endülüs*, 1. Baskı, Ankara: İSAM Yayınları, 2016.

_____, “Endülüs”, *DİA*, XI, 211-225.

_____, “Mayurka”, *DİA*, XXVIII, 188-190.

Öztoprak, Mustafa, *Endülüs'te Hadis İlminin Gelişim Aşamaları*, Marife, Yaz 2012: 183-197.

Palabıyık, Abdülkadir, *Garîbü'l-hadîs Nevinin Doğuşu ve Abdülğâfir b. İsmâil'in el-Mülhim li Şerhi Garîbi Sahîhi Müslim Adlı Eseri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.

Polat, Selahattin, “Ferd”, *DİA*, XIII, 368-369.

_____, “Gârîb”, *DİA*, XII, 375.

Safedî, Salahuddîn Halîl b. Eybek, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût ve Türkî Mustafa, Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Türâsi'l-Arabî, 1420/2000.

Sâgânî, Ebû'l-Fezâil Radiyyüddîn Hasen b. Muhammed b. Hasen, *el-Ubâbü'z-zâhir ve'l-lübâbü'l-fâhir*, thk. Pîr Muhammed Hasan, Bağdat: Matbaatü'l-Mecmai'l-Alemiyi'l-İrâkî, 1. Baskı, 1397/1978.

Sancak, Yusuf, “Hadisin Arap Dili Temel Kaynakları İçinde İstişâd ve Edebî Yönü Arap Dili ve Edebiyatına Katkıları”, *Ekev Akademi Dergisi* 24, Yaz 2005: 196-197.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Haydarabâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1397/1977.

Seyyid eş-Şerkâvî, *Meâ'cimü garîbi'l-hadîsi ve'l-eseri ve'l-istişâd bi'l-hadîs fi'l-luğati ve'n-nahvi*, Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001.

Sicistânî, Muhammed b. Uzeyz, *Garîbü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Edîb Abdülvâhid Cemrân, Suriye: Dâru Kuteybe, 1416/1995.

Subhî es-Sâlih, *Ulûmu'l-hadîs ve mustalahuh*, Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, t.y.

- Suyûtî, Abdurahmân b. Ebî Bekr, *Tedribü'r-râvi fî şerhi Takrîbî'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Firyâbî, Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1415/1994.
- _____, *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve envâihâ*, I-II, Beyrut: Menşûrâtü'l-Mektebetü'l-Asriyye, 1406/1986.
- Süveylim, Halid Süveylim Muhammed, "Talîlüt't-tesmiye fî Tefsîri garîbi mâ fî's-Sahîhayn'il-Humeydî", *Havliyyeti Külliyyeti Dirâsâtî'l-İslâmiyye ve'l-Arabiyye li'l-Benâti'z-Zekâik*, 7, 2017: 2327-2412.
- Şâzelî, Nur Hâmid Muhammed, *el-Kısmu's-sânî min Tefsîru garîbi mâ fî's-Sahîhayn li Ebî Abdullah Muhammed b. Fütûh el-Humeydî el-Mayurkî min evveli müsnedi Ebî Hureyre hattâ âhiri müsnedi'n-nisâ (dirâseten ve tahkîkan)*, Yüksek Lisans Tezi, Kahire: Ezher Üniversitesi Arap Dili Fakültesi, 1989.
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fî mevzuâtî'l-ulûm*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1985.
- Tilimsânî, Ahmed b. Muhammed el-Makarrî, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsü'r-ratîb*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968.
- Topaloğlu, Nuri, "İbn Mâkûlâ", *DİA*, XX, 168-169.
- Turan, Abdülbaki Turan, "Elfiyye", *DİA*, XI, 27-28.
- Tüccar, Zülfikar, "Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm", *DİA*, X, 244-246.
- _____, "Sicistânî, Ebû Hâtım", *DİA*, XXXVII, 139-141.
- Ubeydât, Mahmûd Mübârek ve Hüseyin Mustafâ Gavânime, "Eseru kütübî garîbi'l-hadîs fî telifi'l-me'âcimi'l-luğaviyyeti'l-arabiyyeti", *Dirâsât: el-Ulûmu'l-insâniyye ve'l-ictimâiyye*, 3/41, Ocak 2014: 803-811.
- Uğur, Müctebâ, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
- Yalçinkaya, Mehmet Akif, "Malkaralı Nev'î'nin Edebî Bir Mektubu: Risâle-i Şikâyet-i Rûzîgâr", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* 3/2, Ağustos 2019: 321-333.
- Yavuz, Yusuf Şevki, Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", *DİA*, XX, 543-549.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbasîler", *DİA*, I, 31-48.

Yıldız, Hüseyin, *Kâsım b. Sâbit es-Sarakustî ve ed-Delâil Adlı Eseri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi SBE, 2022.

Yücel, Ahmet, *Hadis Usûlü*, 17. Baskı, İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.

_____, “HUMEYDÎ, Muhammed b. Fütûh”, *DİA*, XVIII, 358.

Zebîdî, Muhammed Murtazâ, *Tâcü'l-‘arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdüssettâr Ahmed Farâc vd., I-XL, Kuveyt: Matbaatü Hükümetü'l-Kuveyt, 1385/1965.

Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *el-‘İber fî haberi men gaber*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1985.

_____, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1405/1984.

_____, *Tezkiratü'l-huffâz*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, Haydarâbâd: Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1374/1954.

Ziriklî, Hayreddin, *el-A‘lâm*, Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 2002.